

GENERALITĂȚI PRIVIND NOMADISMUL ECVESTRU ÎN EXTREMITATEA VESTICĂ A EURASIEI ÎN SECOLELE IX–XIII

DE

VICTOR SPINEI

Reconstituirea veridică și polivalentă a profilului omului stepelor apusene ale Eurasiei prezintă inerente dificultăți, întrucât izvoarele narative disponibile provin în cele mai multe cazuri de la adversarii nomazilor, care au avut de suferit de pe urma acțiunilor lor războinice. Portretizarea lor este, de aceea, aproape invariabil realizată în tentă pregnant negativă, înfierându-se primitivismul, cruzimea și rapacitatea de care dădeau dovadă. S-au păstrat și unele texte neutre, care încearcă să se mențină la anumite cote de obiectivitate, dar numărul lor este extrem de redus. Foarte puține sunt și izvoarele elaborate în arealul stepelor, care înregistrează o perspectivă proprie asupra realităților teritoriale specifice.

Faptul că precumpănește net fondul informațional ce proiectează o lumină nefavorabilă asupra societăților nomade s-a reflectat în mod implicit asupra literaturii de specialitate din aproape toate mediile științifice internaționale. La această receptare a condus și concepția că păstoritul nomad reprezintă o realitate economică și socială perimată, de vreme ce acesta agonizează pretuiind unde se mai mențin vestigiile ale sale, în locuri aflate la periferia lumii civilizate. Cuantificând opiniile cu cel mai larg ecou în istoriografie – cele lipsite de comprehensiune față de fenomenul nomadismului –, un specialist al domeniului conchidea într-un studiu al său că „istoricilor nu le plac nomazii”¹, desigur nu fără oarecare îndreptățire. În ultimarele decenii și-au făcut loc însă și interpretări care nu numni că se debarasează de etichetările depreciative la adresa călăreților de stepă, dar adoptă chiar o postură părtinitoare față de ei. Această atitudine s-a manifestat cu prioritate la etnografi, care însă i-au cunoscut numai pe nomazii integrați în organisme statale contemporane, deci frustrați de independență și aproape total depotențați din punct de vedere militar. Fiind supuși presiunilor economice și administrative și diminuându-se drastic terenurile de pășunat, ei au trezit compasiune și înțelegere². Trebuie precizat însă că acelor comunități pastorale care au supraviețuit până în timpurile moderne le lipsea o dimensiune esențială a profilului confracțiilor lor din evul mediu: cea de războinici. De aceea, în literatura etnografică terifiantele raiduri prădalnice ale călăreților stepelor din epoca antică și din cea medievală sunt adeseori proiectate estompat și etichetate cu îngâmfăunță. Nu este mni puțin adevărat că nici frecvențele războaie sângeroase angajate între exponenții civilizațiilor sedentare, soldate cu distrugerii iraționale și cu exterminarea în masă a adversarilor, nu determină întotdeauna oprobriul istoricului modern, care se mulțumește cu evocarea detașată a evenimentelor.

¹ R. P. Lindner, *What Was a Nomadic Tribe ?*, în *Comparative Studies in Society and History*, 24, 1982, p. 689. Cf. și A. M. Khazanov, *Nomads in the History of the Sedentary World*, în *Nomads in the Sedentary World*, ed. A. M. Khazanov și V. Wink, Richmond, Surrey, 2001, p. 1 și urm.

² P. Centlivres, *Être nomade: la peur, le désir et la fin*, în *Être nomade aujourd'hui*, Neuchâtel, 1979, p. 15 și urm.; P. Bonte, *Les sociétés de pasteurs nomades*, în *ibidem*, p. 29 și urm.; D. Couchaux, *Habitats nomades*, Paris, 1980, p. 10 și urm.; E. Turri, *Gli uomini delle tende. I pastori nomadi tra ecologia e storia, tra deserto e bidonville*, Milano, 1983, p. 48 și urm.; R. B. Sulejmenov, *La formation de la société nomade. Problèmes et méthode*, în *Nomades et sédentaires en Asie Centrale. Apports de l'archéologie et de l'ethnologie*, ed. H.-P. Francfort, Paris, 1990, p. 227 și urm.; M. Bollig și M. J. Casimir, *Pastorale Nomaden*, în *Handbuch der Ethnologie. Festschrift für Ulla Johansen*, ed. Th. Schweizer, M. Schweizer, W. Kokot, Berlin, 1993, p. 521 și urm.

Dacă în prezent nomadismul prezintă imaginea unei relicve cu iz desuet din vremuri demult apuse, până în zorii epocii moderne acest mod de existență a avut o largă proliferare la scară planetară, dobândind notorietate și influență remarcabilă pe eșichierul politic. În funcție de atributele elementului uman și de particularitățile mediului geografic, peste care s-a mulat, nomadismul – răspândit în toate emisferile mapamondului – a îmbrăcat variate forme distinctive în timp și spațiu. Pentru natura sa specifică, stepele Eurasiei – un adevărat continent – s-au dovedit un mediu cvasiideal. În nici o parte a lumii nomadismul ecvestru pastoral nu a dispus de o scenă de exteriorizare atât de propice și atât de cuprinzătoare a propriilor valențe.

Urișul spațiu locuit de triburile de păstori eurasiatici, întins din bazinul Amurului până la Dunărea de Jos, nu era unitar nici în privința reliefului, climei și vegetației și nici din punct de vedere etno-demografic. Cele mai întinse zone din posesia lor constau din câmpii sau platouri plane, cu nivel altitudinal diferit. Ele includeau însă – într-o proporție limitată – și ținuturi deluroase sau amplasate pe versanții unor impozante culmi montane (Altai, Pamir, Caucaz). De asemenea, zonele de silvo-stepă, de semideșert și cu o rețea forestieră compactă aveau o pondere destul de mică. Caracteristica comună a spațiului controlat de reprezentanții nomadismului ecvestru consta în faptul că era prevăzut cu un covor vegetal ierbicol dens, adecvat pășunaiului intensiv. Toată întinderea Eurasiei era dominată de un climat continental extrem, cu veri toride și ierni lungi și geroase, cu mari diferențe de temperaturi între anotimpuri. Spre limitele vestice ale teritoriului, climatul continental prezintă un caracter moderat, influențele venite dinspre ținuturile polare sunt mai estompate, iar regimul precipitațiilor este mai bine reglat. Totodată, unele arealuri acvatice marine și lanțuri montane, cu un rol de moderator termic, conferă nuanțe climatice aparte în anumite microzone³.

Cu toate dificultățile majore de informare privind evul mediu corespunzătoare actualului stadiu al cercetărilor, specialiștii au fost în măsură să realizeze o reconstituire a trăsăturilor esențiale ale climatului din diverse părți ale mapamondului, valorificând investigații complexe cu caracter interdisciplinar. Informațiile privind succesiunea perioadelor reci și a celor călduroase și aride pot conduce la explicarea unor modificări în economia comunităților umane și la instabilitatea lor teritorială. Respectiva succesiune nu a fost simultană în toate continentele, dar se pot stabili câteva etape de convergență. Astfel, perioadele de răcire ale climei corespund în China cu circa 400 î. Ch., cu anii 200-300 d. Ch., cu secolul al XII-lea și cu secolele XVII-XVIII, pe valea Nilului cu anii 650-1070 (cu probabilitate), 1180-1350, 1470-1500 (eventual până la 1700) și 1800-1830, iar în bazinul Mării Caspice cu anii 1700-1200, 600-400 î. Ch., cu secolul al II-lea î. Ch., secolele I-IV d. Ch., secolele IX-XI, cu anii 1200-1350 (foarte intensiv) și cu circa 1400-1550⁴. În jurul anului 900, concomitent cu înălțarea nivelului Mării Caspice, cu câțiva metri – ceea ce a provocat inundații catastrofale în arealul înconjurător –, în stepele de pe litoralul săl nordice s-a instaurat un climat secetos excesiv⁵.

Pentru jumătatea apuseană a Europei date cu o doză de, probabilitate mai mare asupra variațiilor factorului climatic sunt aferente perioadei posterioare. Anului o mie. În a doua jumătate a secolului al XII-lea la nord de Alpi se constată o alternanță a iernilor aspre cu cele blânde, pentru ca, până în jurul anului 1240, să se instaureze un elimat în care au predominat ierni cu temperaturi coborâte. Au urmat apoi, până pe la 1310, ierni blânde, în vreme ce din 1200 până pe la 1310 s-au înregistrat veri secetoase, precedate – cu excepția primelor două decenii ale acestei perioade – de primăveri călduroase. În jurul anului 1300, în vestul Europei pare să se fi conturat un „optimum climatic medieval”, după care a urmat o perioadă de răcire, cu accente mai pregnante spre mijlocul secolului al XIV-lea. O scădere evidentă a temperaturilor s-a constatat în perioada 1550-1700, deosebită – într-un mod nu prea fericit – „mica glaciațiune”⁶. În ce măsură asemenea fluctuații

³ W. H. Parker, *An Historical Geography of Russia*, Londra, 1968, p. 13 și urm.; G. Goehrke, *Die geographischen Gegebenheiten Russlands in ihrem historischen Beziehungsgeflecht*, în *Handbuch der Geschichte Russlands*, ed. M. Hellmann, K. Zernach, G. Schramm, I, Stuttgart, 1981, p. 20 și urm.

⁴ B. Brentjes, *Nomadenvanderung und Klimaschwankungen*, în *Central Asiatic Journal*, 30, 1986, 1-2, p. 14-15. Cf. și idem, *Die Entwicklung des Nomadismus im Alten Orient nach archäologischen Quellen und unter Berücksichtigung der postglazialen Klimaschwankungen*, în *Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart*, Berlin, 1981, p. 41-48; idem, *Climatic Changes and Nomadisation in the Central Asia. Ecology of the Steppes and Economy*, în *The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies*, ed. B. Genito, Napoli, 1994, p. 489 și urm.

⁵ L. N. Gumilëv, *A kazârok utódoi*, în *Történelmi szemle*, XI, 1968, 1-2, p. 12-16.

⁶ P. Alexandre, *Le climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*, Paris, 1987, p. 770-771, 805-808. Cf. și E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'An Mil*, Paris, 1967, p. 238 și urm.; H. H. Lamb, *Climatic history and the modern world*, Londra-New York, 1982, p. 173-197; M. Pinna, *Il clima nell'alto Medioevo. Conoscenze attuali e prospettive di ricerca*, în *L'ambiente vegetale nell'alto Medioevo*, I (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo, XXXVII), Spoleto, 1990, p. 431 și urm.; J. C. Drăgan, Șt. Airinei, *Geoclima și istoria*, București, 1993, p. 239-255.

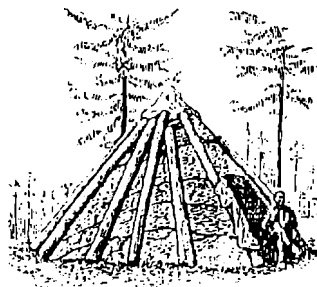
climatice au putut determina declanșarea unor migrații este dificil de precizat în acest moment, dar este evident că ele nu puteau să nu influențeze activitățile umane. Iată de ce condițiile meteorologice din trecut vor trebui avute în vedere cu maximă atenție pe măsura îmbunătățirii tehnicilor de cercetare.

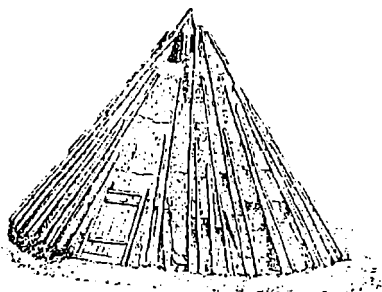
1

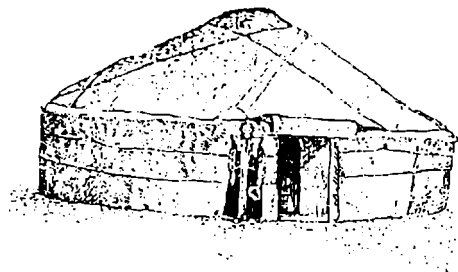
2

3

4

5

Fig. 1. Iurtă din fetru (1), cort acoperit cu pânză și scoarță de mesteacăn (2) și cort din scoarță de copac (3), aflate în folosința evenkilor din zona lacului Baikal, și iurte din scoarță de copac (4) și din fetru (5), utilizate de populațiile din Altai.

Între dereglările climatice înveredate, despre care se presupune că ar fi stat la originea unor ample deplasări de triburi, sunt evocate cele din jurul anilor 900 și 1200. Primele ar fi cauzat mari daune hazarilor și ar fi determinat migrația nngurilor spre vest⁷, iar celelalte ar fi doorespuns cu ămararea expanșunii rtingoilor sub sceprul lui Gingis-han⁸. Nu numai variațiile ciclice ale climei cu durată de mai multe decenii erau în măsură să provoace exodul populațiilor de stepă. Chiar perioadele scurte de secetă devastatoare de doar câteva luni puteau reprezenta pericole majore pentru integritatea șeptelului, astfel că singura soluție pentru protejarea lor și implicit a comunităților umane rămânea migrarea.

Cauzele migrațiilor nu sunt aproape nicidată dezvăluite de izvoarele vremii. De regulă acestea înregistrează doar momentele culminante ale derulării lor, când valurile de năvălitori ajungeau în coliziune cu importante organisme statale. Ca reprezentanți ai unor civilizații înalte, cronicarii împărtășeau, de regulă, convingeri xenofobe față de lumea nomadă, ceea ce genera descunderarea prospectării trecutului barbarilor⁹. În unele cazuri este posibil ca nici la comunitățile nomade tradiția să nu fi reținut circumstanțele eruperii migrațiilor, în situația când acestea avuseseră loc în vremuri mai îndepărtate. Avându-se în vedere datele înregistrate pentru grupurile pastorale din epoca modernă, am putea să presupunem că și mișcările anterioare ale populațiilor de stepă au fost provocate de cauze multiple: climatice, biologice, economice sau politice. Anumite dereglări ale mediului natural, determinate de prelungirea perioadelor seetoase creau probleme pășunării adecvate ale turmelor, cu consecințe catastrofale în privința asigurării hranei pentru comunitățile umane. În dependență de capriciile meteorologice, declanșarea unor molime în rândul animalelor putea, de asemenea, să provoace declnarea turmelor.

Pe de altă parte, raidurile de pradă întreprinse intenpestiv de alte grupuri de călăreți nomazi erau și ele în măsură să lase anumite comunități fără posibilitatea agonisirii resurselor de trai. Acapararea terenurilor de pășunat de către triburile învecinate conducea spre aceleași situații dramatice. În multe cazuri, singura cale spre ieșirea din impas o reprezenta părăsirea teritoriilor ancestrale și nigrarea spre alte orizonturi, cu riscul confrunțării lor tranșante cu posesorii teritoriilor vizate. Desigur că nu toate acțiunile expansive se declanșau din rațiuni de asigurare a supraviețuirii, ci ele urmăreau dobândirea unor regiuni mai bogate, cu pășuni abundente, cu o rețea hidrografică densă, cu climat echilibrat, cu consistente zăcăminte salinifere și metalifere etc., oătorită cărora se asigura o sūbstanțială îmbmătățire a condițiilor de trai. În lupta pentru protejarea proprietăților și menținerea autonomiei și în expedițiile de cucerire, învingea, de regulă, cel mai puternic, mai iscusit și mai tenace, cu o determinare corespuuzătoare.

Nomadul spațiului euroasiatic se specializase în creșterea unor specii diferite de animale, în rândul cărora precunpăteau caii și oile. Alături de aeestca, un rol mai puțin important era rezervat bovinelor, caprelor și cămilelor. Potrivit observațiilor etnografice din epoca modernă și contemporană, în stepele Eurasiei nu se practica monospecializarea, în sensul că crescătorii de vite nu aveau în posesie numai o singură specie de animale, ci minimum două. Prin aceasta se evitau efectele unor calamități naturale reprezentate de epizootii, care, atunci când se declanșau, loveau de obicei numai anumite specii, în vreme ce altele se dovedeau invulnerabile, astfel că puteau asigura subzisteața păstorilor. Pe de altă parte, pășunatul mai multor specii de animale era preferabil uneia singure, întrucât pe o anumită porțiune de teren creșteau de obicei varietăți diverse de plante, unele dintre ele preferate de ovicaprine și bovine, altele de cabaline, astfel că turmele și hergheliile se puteau comasa pe suprafețe puțin extinse. Evident că nu orice pășune era adecvată pentru toate speciile de animale. În vreme ce ovicaprinele se mulțumeau și cu imășuri sărăcăcioase, iar cămilele erau foarte rezistente la secetă, caii și mai ales cotelute mari pretindeau terenuri cu vegetație ierboasă abundentă și o adăpare regulată. De aici decurgea și alegerea traseelor de pășunat, a

⁷ L. N. Gumilëv, *op. cit.*, p. 12-14; P. Veres, *Le rôle des facteurs écologiques et économiques dans la conquête du bassin des Carpathes par les Hongrois en 896*, în *Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*, ed. L. Gerevich, Budapest, 1972, p. 213 și urm.

⁸ G. Jenkins, *A Note on Climatic Cycles and the Rise of Chinggis Khan*, în *Central Asiatic Journal*, XVIII, 1974, 4, p. 217-226; H. H. Lamb, *op. cit.*, p. 175.

⁹ H. Ahrweiler, *Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads*, în *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. H. Ahrweiler și A. E. Laiou, Washington, D.C., 1998, p. 1-15; R. G. Messina, *Tipologia della rappresentazione dei Turchi in fonti bizantine dei secc. XI-XII*, în *Byzantinische Forschungen*, XXV, 1999, p. 305-321; È. Malamut, *Les peuples étrangers dans l'idéologie impériale. Scythes et Occidentaux*, în *L'Étranger au Moyen Âge. XXXe Congrès de la S.H.M.E.S. (Göttingen, juin 1999)*, Paris, 2000, p. 119 și urm.; M. Baiivet, *Un peuple de l'An Mil: les Turcs vus par leurs voisins*, în *Année mille – An Mil*, ed. C. Carozzi și H. Taviani-Carozzi, Université de Provence, 2002, p. 25 și urm.

căror lungime putea varia foarte mult în funcție de caracteristicile reliefului, climei și vegetației zonei și de componența turmelor¹⁰.

Toate speciile de animale dețineau o certă importanță economică prin faptul că asigurau baza alimentației proprietarilor, iar pieile sau lâna lor serveau la confecționarea veșmintelor acestora. Caii și cămilele reprezentau nu numai un potențial economic, ci și unul social-politic, datorită utilizării lor pentru supravegherea turmelor, ca animale de tracțiune și, mai cu seamă, în întreprinderi războinice¹¹. Controlul și hegemonia în spațiul nemărginit al stepelor ar fi fost de neconceput fără utilizarea intensivă a calului. Lipsa sa explică de ce teritoriile ample cu vegetație ierboasă, asemănătoare aceluia din Eurasia, precum preriile nord-americeane, pampasurile din jumătatea meridională a Americii de Sud și zonele centrale din Australia, nu au devenit și ele zone extensive ale păstoritului nomad.

Cu remarcabilă sa concizie, binecunoscutul polihistor Arnold Toynbee sintetizează astfel prin papelele trăsături ale modului de trai al călăreților stepelor: „Nomadul se confruntă cu un mediu ambiant vădit ostil ajutat de o tehnică pastorală de înaltă specializare; dar, pentru a-și valorifica cu succes această tehnică în condiții excesiv de aspre, trebuie să-și dezvolte anumite aptitudini, iar, pentru a-și exercita respectivele aptitudini, este necesar să-și dezvolte o forță morală și intelectuală aparte. Nomadismul pastoral este una din cele mai specializate forme de activitate economică, deoarece – fiind lipsit de un loc stabil de rezidență și de oportunitatea cultivării solului – nomadul este aproape în exclusivitate dependent de unica sa resursă de trai furnizată de propriile turme, de la care trebuie să-și obțină hrana, îmbrăcămintea, combustibilul, adăpostul și transportul și, în același timp, un surplus pe care să-l poată schimba cu populațiile de la marginea stepii, pentru a-și procura metale și cereale. Mobilitatea nomadului este copleșitoare în raport cu relativa imobilitate a popoarelor agricole, dar este negreșit limitată de imensele probleme logistice ale organizării strămutărilor unor grupuri relativ mari de oameni și animale într-un mediu sterp și neprimitiv. Nomadul trebuie să se deplaseze împreună cu familia și cu turmele și cirezile de-a lungul unor spații întinse de stepă, din pășune în pășune, în concordanță cu ciclul climatic anual, care disponibilizează succesiv terenuri de pășunat pentru furajarea animalelor sale; el este silit să-și calculeze distanța și direcția cu destulă acuratețe, ca să nu se rătăcească în pustiiri întinse ori să nu găsească sursele de apă și pășunile dispersate, fără de care ar pieri împreună cu propriile turme; iar cărmuitorul tribului nomad nu ar putea învinge în campania sa economică perpetuă fără a reliefa – și a pretinde de la ființele umane și de la animalele din subordine – acele virtuți ale anticipării, încrederii și rezistenței fizice și morale, pe care un comandant militar le exercită, dar și le reclamă de la trupele sale, atunci când Omul este în război cu Omul și nu cu Natura fizică. Acel *tour de force* al nomadismului necesită un riguros standard înalt de comportament și de condiție fizică, un instinct dezvoltat de loialitate și de solidaritate a clanului; fără aceste caracteristici și un disciplinat ce străbate stepa s-ar dezintegra în crâmpce mărunte, incapabile să supraviețuiască individual în mod izolat”¹².

¹⁰ O. Lattimore, *Mongol Journeys*, New York, 1975, p. 179 și urm.; A. M. Khazanov, *Nomads and outside world*, trad. J. Crookenden, Cambridge, 1984, *passim*; idem, *Ecological Limitations of Nomadism in the Eurasian Steppes and their Social and Cultural Implications*, în *Asian and African Studies*, 24, 1990, p. 3-4; B. Litvinskii, *The Ecology of the Ancient Nomads of Soviet Central Asia and Kazakhstan*, în *Ecology and Empire. Nomads in the Cultural Evolution of the Old World*, ed. G. Seaman (*Proceedings of the Soviet-American Academic Symposia in Conjunction with the Museum Exhibition, Nomads: Masters of the Eurasian Steppe*, 1), Los Angeles, 1989, p. 61-72; S. Vainshtein, *Nomads of South Siberia. The Pastoral Economies of Tuva*, trad. M. Colenso, Cambridge-Londra-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1990, p. 83 și urm.; N. E. Masanov, *La dispersion comme loi générale de l'activité de la société nomade*, în *Nomades et sédentaires en Asie Centrale. Apports de l'archéologie et de l'éthnologie*, ed. H.-P. Francfort, Paris, 1990, p. 193-203; B. Erdenebaatar, *Socio-Economic Aspects of the Pastoral Movement Patterns of Mongolian Herders*, în *Culture and Environment in Inner Asia*, 1, *The Pastoral Economy and the Environment*, ed. C. Humphrey și D. Sneath, Cambridge, 1996, p. 58-110.

¹¹ F. Kussmaul, *Das Reiternomadentum als historisches Phänomen*, în *Nomadismus als Entwicklungsproblem*, ed. W. Kraus, Bielefeld, 1969, p. 31-34; L. Bazin, *The Turkish and Mongol Peoples of the Steppes: Pastoral Nomadism*, în *History of Humanity. Scientific and Cultural Development*, IV, *From the Seventh to the Sixteenth Century*, ed. M. A. Al-Bakht, L. Bazin, S. M. Cissoko, coed. M. S. Asimov, A. Gieysztor, I. Habib, Y. Karayannopoulos, J. Litvak King, P. Schmidt, Paris-Londra-New York, 2000, p. 465-466.

¹² A. Toynbee, *A Study of History*, a new edition revised and abridged by the author and J. Caplan, Norwich, 1972, p. 134. Cf. și idem, *A Study of History*, III, ed. a 2-a, Londra-New York-Toronto, 1951, p. 15-19, 395 și urm.

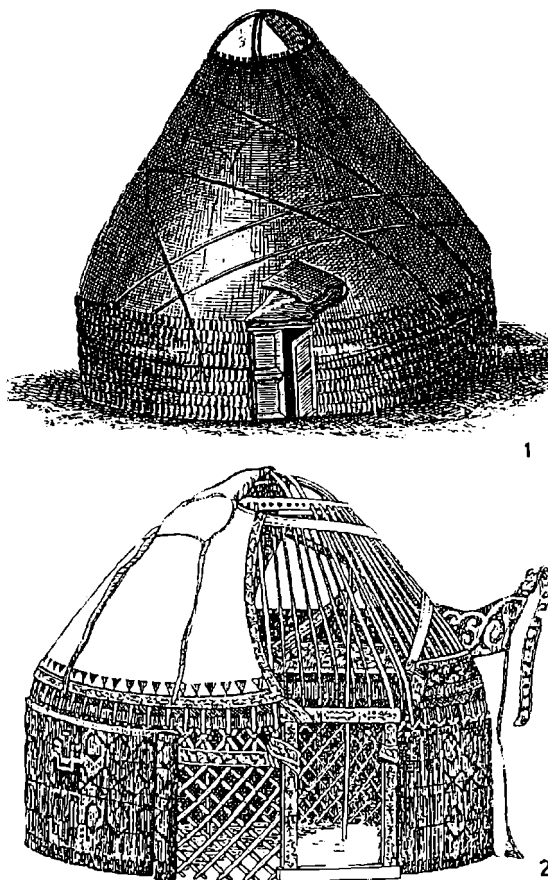

Fig. 2. Iurtă a kalmucilor de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1) și iurtă a bașkirilor din prima jumătate a secolului al XX-lea (2).

Migratorii din stepele Eurasiei se integrează, în cea mai mare parte, în rândul comunităților nomade ce practicau pastoralismul ecvestru, în sensul că, pentru asigurarea resurselor de trai, ele erau dependente prioritar de turmele de animale domestice, pe care le pășunau călare. Majoritatea lor ignorau complet preocupările agricole și doar la grupurile pastorale periferice sau la cele ajunse sub hegemonia altor popoare au apărut tendințe de îmbinare a pastoralismului cu cultivarea plantelor, în esență o strategie de subzistență a colectivităților sărace. Această din urmă categorie – la care se conturează o diviziune a muncii, practicându-se ca ocupație complementară agricultura – este definită de obicei prin termenul de seminomadă.

În general, societățile pastorale manifestau foarte puțină receptivitate la înnoirile în privința modului de trai, ca și în sfera social-politică și confesională. Acest tradiționalism al lor, sau poate mai bine zis conservatorism, apare reflectat extrem de sugestiv prin juxtapunerea scrierilor cronicarilor din antichitate (Herodot, Hippocrates, Strabon, Ammianus Marcellinus etc.) cu mărturiile diplomaților și erudiților din evul mediu (Ibn Fadlan, Ioannes Skylitzes, Nicetas Choniates, Robert de Clari, Giovanni di Pian di Carpine,

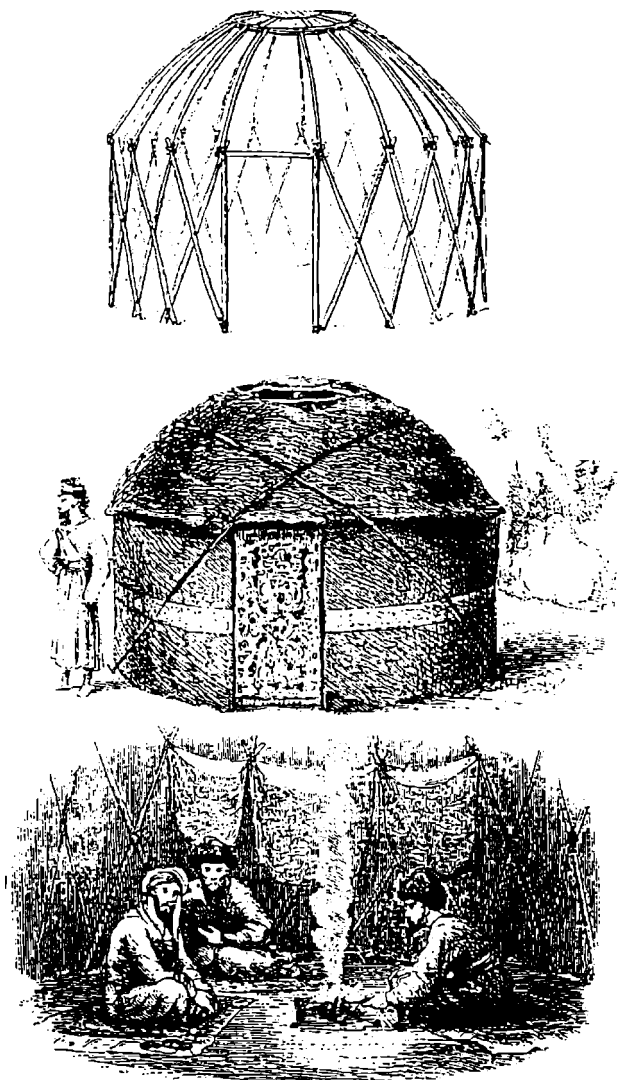

Fig. 3. Cort al turkomanilor din Asia Centrală de la mijlocul secolului al XIX-lea.

Wilhelm de Rubruck / Willem van Rubroek, Ibn Battuta, Ibn Khaldun, Ruy Gonzáles de Clavijo etc.) și cu însemnările călătorilor din perioada modernă (Sigmund von Herberstein, M. Eneiman, P. S. Pallas, J. Klaproth, A. de Demidoff, X. Hommaire de Hell, H. Moser, W. Radloff etc.). Cu toate că elaborarea acestor texte s-a realizat de-a lungul mai multor secole, din prospectarea lor nu reies diferențe structurale în rosturile de zi cu zi ale traiului nomad din stepele apusene ale Eurasiei. Dimpotrivă, acestea înregistrează atașamentul

imprescriptibil pentru păstoritul ecvestru pendulatoriu, deplasările în funcție de anotimp împreună cu familiile, turmele și întregul avut, convergența spre trasee prestabilite, traiul în căruțe acoperite (Fig. 5), corturi și iurte (Fig. 1-4), neîntărirea în munca câmpului, alimentarea cu produse derivate din lapte și cu carnea animalelor

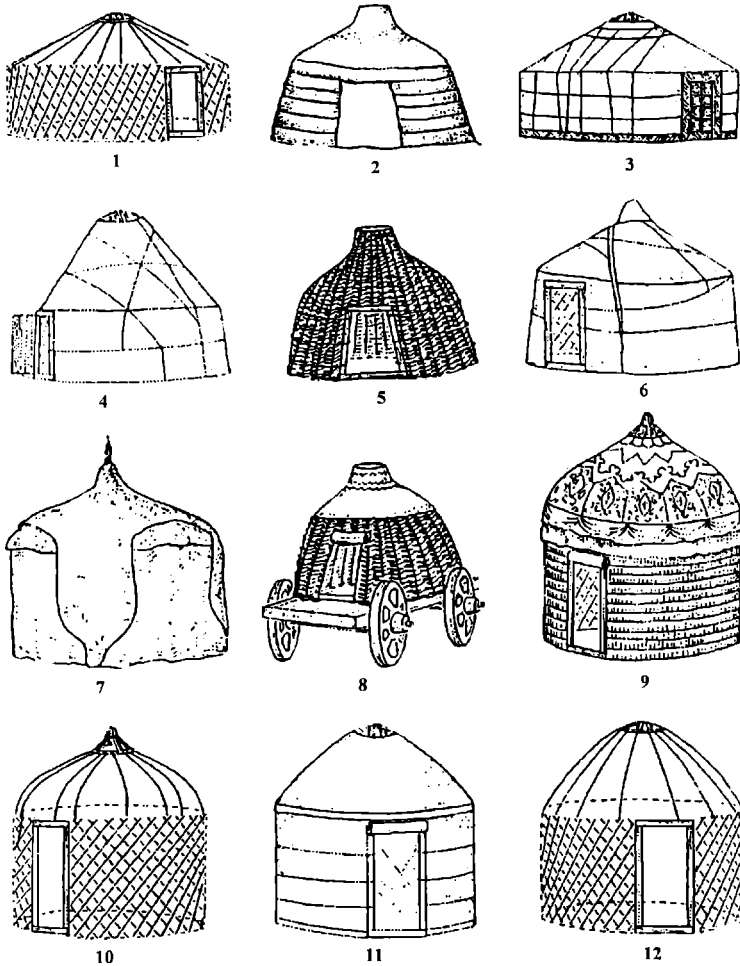

Fig. 4. Diverse tipuri de locuință ale nomazilor din zonele de stepă ale Eurasiei.

domestice și a celor vâdate, împărțirea în triburi și confederații tribale, organizarea periodică a raidurilor de pradă asupra teritoriilor învecinate, executarea intempestivă a operațiilor războinice, preocuparea de a captura și comercializa robi, ferocitatea etalată pe parcursul desfășurării campaniilor militare, opacitatea față de acțiunile prozelitice străine etc. Pentru unele din aceste trăsături ale traiului cotidian al comunităților pastorale din antichitate și din epoca medievală deținem confirmări din partea cercetărilor arheologice. Întrucât nomazii dispuneau de locuințe făcute din materiale cu perisabilitate ridicată, numai arareori

identificabile prin săpături în actualul stadiu al investigațiilor, imaginea asupra lor ne este dezvăluită aproape numai de complexele funerare¹³.

Dacă în alte medii geografice păstoritul și nomadismul reprezintă coneepte densebite, în spațiul eurasiatic ele se întrepătrund structural. Această realitate decurge și din interdependența celor două fenomene, întrucât, așa cum pe bună dreptate s-a remarcat, „cu cât gradul de păstorit este mai mare, cu atât tendința spre nomadism este mai puternică”¹⁴. La formularea acestui precept al stat, între altele, observațiile făcute relativ recent în Anatolia, într-un mediu cu populație sedentarizată preponderentă, unde s-a constatat că sărăcimea își pășuna animalele în împrejurimile satelor, în vreme ce marii proprietari de turme erau nevoiți să plece cu ele în alte locuri¹⁵. În Anatolia, unde viața sedentară pășinase rădăcini adânci la comunitățile turcofone și preocupările agricole se bucurau de toată considerația, situația era însă mult diferită de cea din Eurasia. Din datele istorice și etnografice care ne stau la îndemână, putem coneluziona că în regiunile de câmpie central-asiatice și est-europene, modul de viață nomad a rămas în mare parte preponderent până în epoca modernă și, în această situație, pentru subzistență locuitorii trebuiau să dispună de turme numeroase, a căror pășunare impunea deplasări de-a lungul unor trasee destul de mari. De aici și concluzia că păstoritul intensiv reclama un mod de trai nomad. Pe de altă parte, nomadizarea în întinderile stepelor nu putea asigura supraviețuirea comunităților de vânători-culegători decât dacă acestea adoptau și păstoritul. Istoria nomazilor din Eurasia a început în stepe, iar, când nu s-a terminat în stepe, de cele mai multe ori a dispărut iremediabil și condiția de nomad.

Coalizarea unor triburi de călăreți s-a derulat în anumite momente într-o cadență extrem de rapidă, ca răbufnirea de nestăvilit a uraganelor. Erau suprimate aiunei intempestiv diverse formațiuni tribale, unele fiind absorbite, iar altele migrând în dorută spre orizonturi îndepărtate. Concomitent luau naștere puternice confederații tribale și state ale nomazilor – acele „imperii ale stepelor”, după faimoasa desemnare a lui René Grousset¹⁶ –, cu ramificații tentaculare și, ca în cazul uzilor și mongolilor, cu aspirații de suprațenie universală. Mai mult sau mai puțin îndreptățiți, ele își asumu noștenirea „imperiiilor” anterioare. Destrămarea lor poartă pecetea acelorăși zguduiri terpidante. Toate înjgheburile politice ale nomazilor stepelor Eurasiei s-au dovedit efemere, dăinuind un secol sau două și foarte rar mai mult. Ele fie s-au destrămat, fie au fost asimilate în cadrul altor formațiuni cu caracter tribal sau statal¹⁷. Experiența istorică arată că, în epocile premoderne, în arealul propriu-zis al stepei nu s-au putut menține prea mult timp nici organisme statale și nici

¹³ S. A. Pletnëva, *Pechenegi, torki i polovtsy v iuzhnorusskikh stepakh*, în *MIA*, 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 153 și urm.; G. A. Fedorov-Davydov, *Kochevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'iu zolotoordynskikh khanov*, Moscova, 1966, p. 11 și urm.; V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 110 și urm.; A. O. Dobroliubskii, *Kochevniki Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia v epokhu srednevekov'ia*, Kiev, 1986; V. A. Ivanov, V. A. Kriger, *Kurgany kypchakskogo vremeni na Iuzhnom Urale (XII-XIV vv.)*, Moscova, 1988; C. Băltin, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Viena-Köln, 1989; P. P. Tolochko, *Kochevny narody stepel i Kievskaja Rus'*, Kiev, 1999; G. N. Garustovich, V. A. Ivanov, *Ogizy i pechenegi v evrazijskikh stepakh*, Ufa, 2001.

¹⁴ R. Cribb, *Nomads in archaeology*, Cambridge, 1991, p. 17.

¹⁵ *Ibidem*. Cf. și S. Vainshtein, *Nomads...*, p. 86.

¹⁶ R. Grousset, *L'Empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, ed. a 4-a, Paris, 1969.

¹⁷ Pentru geneza și notele specifice ale statelor nomazilor târzii din Eurasia, cf., mai recent, L. Krader, *The Origin of the State among the Nomads of Asia*, în *Die Nomaden in Geschichte...*, p. 71-82; G. Seaman, *World Systems and State Formation on the Inner Eurasian Periphery*, în *Rulers from the Steppe. State Formation on the Eurasian Periphery*, ed. G. Seaman și D. Marks (*Proceedings of the Soviet-American Academic Symposia in Conjunction with the Museum Exhibition Nomads: Masters of the Eurasian Steppe*, 2), Los Angeles, 1991, p. 1-20; P. Crone, *Tribes and States in the Middle East*, în *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, 3, 1993, p. 354-375; M. Tosi, *The Egalitarian Foundations of Steppe Empires*, în *The Archaeology of the Steppes...*, p. 651-665; N. N. Kradin, *The Origins of the State Among the Pastoral Nomads*, în *Ethnohistorische Wege und Lehrjahre eines Philosophen. Festschrift für Lawrence Krader zum 75. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 1995, p. 163-177; E. Kürsat-Atllers, *Aspects of State Formation Processes among the Ancient Eurasian Nomads*, în *The Colloquia of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forlì (Italia) 8-14 September 1996*, 16, *The Prehistory of Asia and Oceania*, ed. G. E. Afanas'ev, S. Cleuziou, J. R. Lukacs, M. Tosi, Forlì, 1996, p. 25-47; Th. T. Allsen, *Spiritual geography and political legitimacy in the Eastern steppe*, în *Ideology and the formation of early states*, ed. H. J. M. Claessen și J. G. Oosten, Leiden-New York-Köln, 1996, p. 116-135; D. Christian, *State Formation in the Inner Eurasian Steppe*, în *Silk Road Studies. II, Worlds of the Silk Roads: Ancient and Modern*, ed. D. Christian și C. Benjamin, Macquarie University, Australia, 1998, p. 51-76; N. di Cosmo, *State Formation and Periodization in Inner Asian History*, în *Journal of World History*, 10, 1999, 1, p. 8 și urm.; S. Alishev, *Traditsionnaja posledovatel'nost' v razvitii gosudarstvennosti u tiurkov*, în *Drevnetiurkskii mir: istoriia i traditsii*, Kazan, 2002, p. 5-9.

popoare. Altele au fost realitățile din teritoriile comunităților sedentare, ale căror state – cu granițe diminuate sau extinse – au avut o durabilitate multiseculară sau chiar milenară. De asemenea, popoarele adaptate în zonele montane – precum eele din Altai, Caucaz, Carpați, Alpi sau Pirinei –, chiar dacă practicau un păstorit de transhumanță, și-au menținut nealterat profilul etnic vreme de multe secole și milenii în pofida vicisitudinilor vremurilor.

Din momentul domesticirii și utilizării calului pentru călărit, la o dată încă controversată în literatura de specialitate¹⁸, viteza de deplasare și forța de penetrabilitate a grupurilor umane s-a amplificat vertiginos. Concomitent ele au dobândit un remarcabil dinamism și robustețe pe plan militar, creându-se o ascendență în condițiile confruntărilor cu comunităților sedentare.

Punctul de demarare al celor mai multe migrații ale nomazilor l-au constituit regiunile central-asiatice, un ineputabil și efervescent rezervor etnic. După staționări mai mult sau mai puțin îndelungate în câmpiile din estul Europei, grupurile umane au avansat până spre gurile Dunării, o parte a lor reușind să ajungă până în Câmpia Pannonică sau până în Peninsula Balcanică. După cum au probat în mod edificator cercetările arheologice, grupuri nomade s-au deplasat prin stepele ponto-caspice încă din epoca preistorică. Cronicile grecești, romane, bizantine, arabe, persane, slave și occidentale, confirmate de vestigiile arheologice, consemnează, de asemenea, strămutarea etniilor nomade în teritoriile amintite. După cimarieni, sclii și sarmați s-au succedat hunii, bulgarii, utigurii, cutgurii, chazarii, avarii, ungurii, pecenegii, uzii, berendeii, cumanii și mongolii, la care s-au adăugat grupuri umane cu însemnătate secundară. Dacă în mileniul I î. Ch. și la începutul mileniului I d. Ch., în rețeaua demografică și, implicit pe scena politică a Asiei Centrale și a arealului sudic al Europei Răsăritene, preponderența a fost deținută de populațiile de neam iranian, în primele secole ale mileniului I d. Ch. balanța s-a înclinat hotărâtor în favoarea etniilor turcice. Penetrația lor masivă din ținuturile centrale ale Asiei și asimilarea aproape completă a enclavelor iraniene a modificat structural spectrul etnico-demografie din Eurasia, efectele acestui fenomen migrator înențuindu-se viabile până astăzi. O întrepătrundere în compactul bloc turcic est-european s-a înregistrat la sfârșitul mileniului I d. Ch. și s-a datorat ungurilor, care, după ce au absorbit influențe atât pe plan lingvistic, cât și în privința modului de trai, s-au stabilit în bazinul mijlociu al Dunării, ceea ce i-a ferit de pericolul iminent al turcizării. Un adevărat șoc pentru lumea nomadă turcică a reprezentat-o revărsarea spre apus a mongolilor, care, chiar dacă și-au impus durabil hegemonia politică, au sfârșit prin a fi asimilați din punct de vedere lingvistic de neamarile turcice, mai numeroase și mai evaluate în privința nivelului cultural¹⁹.

Potențialul demografic al comunităților nomade era net inferior celui de care dispuneau popoarele sedentare. Până în epoca modernă, când zonele de câmpie ale Eurasiei au dobândit o destinație agrară, ele au fost slab populate. Călătorii străini care le-au parcurs în secolele XVII-XIX le prezintă frecvent drept niște întinderi dezolante, cutreierate doar de pălcuri de păstori, cu localități mici și rare. Chiar și astăzi, o parte a teritoriilor care fuseseră epicentre ale nomadismului evestru și în antichitate și în evul mediu beneficiază de o rețea demografică foarte puțin densă. Astfel, spre exemplu, în Mongolia, care dispune de un teritriu de

¹⁸ W. A. Fairservis, *Reitervölker der Steppe. Aufstieg, Glanz und Untergang der Steppenkulturen*, trad. H. F. Gottwald, Würzburg, 1964, p. 19 și urm.; S. I. Vajnshtejn, *The Problem of Origin and Formation of the Economic-Cultural Type of Pastoral Nomads in the Moderate Belt of Eurasia*, în *The Nomadic Alternative. Modes and Models of Interaction in the African-Asian Deserts and Steppes*, ed. W. Weissleder, Haga-Paris, 1979, p. 127 și urm.; R. Murphy, *An Ecological History of Central Asian Nomadism, in Ecology and Empire...*, p. 44-46; S. Bökönyi, *The Role of the Horse in the Exploitation of Steppes*, în *The Archaeology of the Steppes...*, p. 17 și urm.; J. Makkay, *Horses, Nomads and Invasions from the Steppe from an Indo-European Perspective*, în *ibidem*, p. 149 și urm.; F. Scholz, *Nomadismus. Theorie und Wandel einer sozio-ökologischen Kulturweise*, Stuttgart, 1995, p. 59-60.

¹⁹ *Ocherki istorii SSSR. Pervobytno-obshchinnnyĭ stroi i drevneishie gosudarstva na territorii SSSR*, coord. P. N. Tret'jakov și A. L. Mongait, Moscova, 1956; *Ocherki istorii SSSR. Krizis rabovladel'cheskot sistemy i zarozhdenie feodalizma na territorii SSSR III-LX vv.*, coord. B. A. Rybakov, Moscova, 1958; V. V. Bartol'd, *Sochineniia*, II, I, Moscova, 1963; W. A. Fairservis, *op. cit., passim*; *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinot, Cambridge, 1990; S. G. Kliashtornyĭ, D. G. Savinov, *Stepnye imperii Evrazii*, Sankt-Peterburg, 1994; I. O. Kniaz'kiĭ, *Rus' i step'*, Moscova, 1996; J.-P. Roux, *L'Asie Centrale. Histoire et civilisation*, Paris, 1997; I. Vásáry, *Geschichte des frühen Innerasiens*, trad. T. Schäfer, Herne, 1999; M. U. Rodrigues, *Nómadas e sedentários na Ásia Central. Continuidade e descontinuidade no processo civilizatório*, Porto, 1999; S. Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge, 2000; E. Hildinger, *Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia, 500 B.C. to 1700 A.D.*, Cambridge, Mass., 2001; I. Lebedynsky, *Les Nomades. Les peuples nomades de la steppe des origines aux invasions mongoles (IXe siècle av. J.-C.-XIIIe siècle apr. J.-C.)*, Paris, 2003.

1 564 116 km², mai mare decât cel al Franței, Spaniei, Portugaliei, Marii Britanii și Irlandei la un loc, numără în primii ani postbelici circa 900 000 de locuitori, ceea ce însemna o medie de 0,6 oameni pe km².²⁰ Modernizarea relativ alertă a țării în următoarele decenii a condus la o creștere desul de însemnă a populației, care, cu un sfert de veac înaintea de anul 2000, urcase la un milion și jumătate, ajungând deci la o medie de un locuitor pe un km².²¹ Recensământul din ianuarie 2000 înregistra 2 365 269 de persoane cu cetățenie mongolă.²² Acest ritm de creștere fusese însă extrem de lent înainte de cele două războaie mondiale. O situație nu mult diferită de cea din Mongolia se constată în peste trei sferturi din teritoriul actual al Kazahstanului, care, la cei 2 717 300 km² ai săi, avea o populație estimată în 1996 de 17 209 000 de locuitori. Aproximativ jumătate din aceștia era reprezentată de ruși, ucraineni, germani, bieloruși și alte minorități colonizate în epoca modernă și contemporană de guvernarea țaristă și sovietică. Cealaltă jumătate a populației se compunea din kazahii și din alte etnii de origine central-asiatică, dar o mare parte a ei era înasată în centrele urbane din sudul Kazahstanului,²³ astfel că în zonele de câmpie și deșert densitatea de locuire era foarte coborâtă, nedepășind nivelul de doi oameni pe km². Nu dispunem din păcate de informații cât de cât precise privitoare la numărul populației din Asia Centrală Occidentală în perioada corespunzătoare evului mediu, dar este de presupus că acesta era chiar mai mic decât cel din exemplele prezentate mai sus.

Deținem, în schimb, unele date asupra mărimii triburilor turcice migrate în Peninsula Balcanică la mijlocul secolului al XI-lea, furnizate de izvoarele bizantine. În cronică lui Ioannes Skylitzes se arată că adepții hanului peceneg Kegen, primiți în Imperiul bizantin în iarna din 1046-1047, ar fi numărât 20 000 de oameni, integrați în două triburi.²⁴ Prin urmare, un trib ar fi dispus de circa 10 000 de indivizi. În sechimi, atunci când se referă la efectivele celor 11 triburi conduse de hanul Tyrach, migrate la scurt timp la sudul Dunării, același autor le estimează la 800 000 de oameni.²⁵ Dacă raportăm această cifră la cele 11 triburi, ar rezulta o medie de aproximativ 72 700 de indivizi pentru fiecare trib, deci un număr mult mai mare decât al efectivelor triburilor lui Kegen, ceea ce pare neverosimil. Cum, de regulă, în cronici se exagerază flagrant forțele adversarilor statului reprezentat de autor, spre a se reliefa meritele armatelor compatrioților săi, este evident că și Ioannes Skylitzes a indicat o cifră hiperbolizată pentru supușii lui Tyrach. După opinia unui reputat specialist în istoria pecenegilor, numărul lor ar fi fost în jur doar de 100 000 de persoane.²⁶ Pentru uzii migrați în dreapta Dunării în iarna anului 1064-1065, cronicile bizantine contemporane indică efective de 600 000 de oameni,²⁷ dar, ca și în cazul triburilor lui Tyrach, cifra ni se pare inacceptabilă. În ceea ce ne privește, nu credem că numărul comunităților tribale ale pecenegilor din întreg spațiul ponto-caspic să fi depășit pragul de un sfert de milion, în vreme ce efectivele uzilor au fost probabil chiar mai reduse.

Mult mai credibile se dovedesc precizările izvoarelor care relatează exodul cumaniilor după ce uraganul mongol a bulversat estul Europei. Acestea indică 40 000 de luptători primiți în Regatul ungar, în această cifră neincluzându-se și membrii familiilor lor.²⁸ Alți 10 000 de cumani s-ar fi refugiat în aceeași circumstanțe în Peninsula Balcanică.²⁹ În această din urmă cifră erau cuprinși toți membrii comunității tribale, deci inclusiv femeile și copiii. Discrepanța datelor disponibile despre amploarea migrației celor trei triburi de neam turcic spre vest se explică nu numai prin calitatea diferită a surselor, ci și prin circumstanțele deosebite în care s-a produs exodul lor. În vreme ce pecenegii și uzii s-au repliat până în regiunea Dunării de Jos cu efectivele numai parțial diminuate, ca urmare a confruntărilor cu alți turanici și cu rușii, situația cumaniilor a fost cu mult mai precară. Lovitura care le-au aplicat-o hoardele mongole a fost nimicitoare, astfel că o mare parte a lor a fost măcelărită, iar o altă parte a trebuit să li se supună. Datorită acestui veritabil cataclism, procentul celor

²⁰ E. M. Murzaev, *Die Mongolische Volksrepublik. Physisch-geographische Beschreibung*, Gotha, 1954, p. 39.

²¹ *Der Fischer Weltatmanach 1990*, ed. gen. H. Haefs, Frankfurt am Main, 1989, p. 378; D. și M. Frémy, *Quid 1997*, Paris, 1997, p. 1310.

²² A. J. K. Sanders, *Historical Dictionary of Mongolia*, ed. a 2-a, Lanham, Maryland-Oxford, 2003, p. 267.

²³ D. și M. Frémy, *op. cit.*, p. 1283.

²⁴ Ioannis Skylitzae *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 455-456; Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, ed. Im. Bekker, II, Bonn, 1839, p. 583.

²⁵ Skylitzes, p. 458; Kedrenos, p. 585. Cf. și Jean Skylitzès, *Empereurs de Constantinople*, trad. B. Flusin, ed. J.-C. Cheynet, Paris, 2003, p. 379.

²⁶ P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 62.

²⁷ Michaelis Attaliotae *Historia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1953, p. 83; *Excerpta ex breviario historico Ioannis Skylitzae* Curopalatae, în Kedrenos, II, p. 654; Michaelis Glycae *Annales*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1836, p. 605.

²⁸ Rogerii *Carmen miserabile* *Izvoarele istoriei românilor*, ed. G. Popa-Lisseanu, V, București, 1935, p. 23, 61.

²⁹ Nicephori Gregorae *Byzantina historia*, ed. L. Schopen, I, Bonn, 1829, p. 37.

care au reușit să se refugieze spre zonele periferice ale Eurasiei a fost mult mai redus decât acela al confracțiilor ce stăpâniseră anterior regiunile ponto-caspice. Arealul geografic mult mai întins pe care l-au controlat cumani și anvergura superioară a întreprinderilor lor războinice sugerează coeficienți demografiei mai substanțiali în raport cu cei ai predecesorilor lor. Fără a putea avansa, din păcate, argumente pe deplin credibile în sprijinul aserțiunilor noastre, considerăm că numărul cumaniilor disipați în perioada premongolă între Lacul de Aral și gurile Dunării se cifra între o jumătate de milion și un milion.

Cifrele eare sunt luate în calcul pentru populația Europei din aceeași vreme sunt cu mult mai ridicate. Potrivit unor estimări, partea occidentală a continentului ar fi dispus de circa 14,7 milioane de locuitori în jurul anului 600, de 22,6 milioane la declanșarea Ciumei negre de la mijlocul secolului al XIV-lea, iar întreaga Europă ar fi numărat 27 milioane în jurul anului 700, 42 milioane în preajma Anului o mie și de 73 milioane în jur de 1300. Se consideră că, din secolul al X-lea și până la mijlocul secolului al XIV-lea, populația Europei s-ar fi dublat, acest progres demografic datorându-se, între altele, spiritului suprafetelor cultivate și a randamentului agricol, facilitat de noile inovații tehnice³⁰. În conformitate cu o altă opinie, populația europeană ar fi crescut de la circa 25-30 milioane în anul 600 la 40-45 milioane în 1000 și la 80-85 milioane în 1500³¹. Teritoriile europene cu cea mai ridicată densitate demografică în evul mediu se aflau în jumătatea vestică a continentului. Punctele de vedere avansate până în prezent privitoare la ritmul și volumul creșterii populației sunt departe de a fi convergente, desigur ca urmare a precarității materialului informativ disponibil. Relativ recent, s-a exprimat opinia că populația Franței ar fi crescut de la 3-5 milioane în perioada carolingiană la 13,4 milioane de locuitori în 1328, în vreme ce Italia atinsese circa 8,4 milioane, cifră superioară aceleia acreditată pentru Anglia³². Potrivit altor aproximări, spre mijlocul secolului al XIV-lea, înainte de Ciurma neagră, arhipelagul britanic ar fi dispus de 3,5 milioane de suflete, Regatul Franței de circa 12-16 milioane, Italia de 8-10 milioane³³, în vreme ce Germania ar fi avut în jurul anului 1300 între 12 și 13 milioane de locuitori³⁴.

Densitatea demografică descreștea considerabil spre jumătatea răsăriteană a Europei, pentru care informațiile izvoarelor contemporane sunt ambigui. De aceea și opiniile cercetătorilor în acest sens oscilează destul de mult. Astfel, populația Rusiei Kieviene este evaluată între 4-5 și 7-9 milioane de locuitori³⁵. Date întrucâtva mai sigure deținem despre Regatul ungar. Uaii istorici consideră că, atunci când a fost atacat de armatele lui Batu-han, acesta ar fi avut circa două milioane de oameni³⁶. Populația Transilvaniei, Banatului și Crișanei se presupune că ar fi crescut de la 200 000 locuitori în anul 1000, la 300 000 în 1100, la 450 000 în 1200 și la 550 000 în prezua mării invazii mongole³⁷.

În ceea ce privește Imperiul bizantin, se consideră că spre mijlocul secolului al X-lea ar fi beneficiat de o populație cifrată la 9 milioane de suflete, pentru ca în jurul anului 1025, când teritoriul i s-a extins considerabil, aceasta ar fi urcat la 12 milioane. În 1143, la încoronarea lui Manuel I Comnenos, numărul supușilor săi ar fi scăzut la nivelul a 10 milioane, ceea ce nu se datora unui recul demografic, ci diminuării suprafeței statului în comparație cu situația existentă cu un secol înainte³⁸. Pria micșorarea drastică a teritoriului, în 1282, la urcarea pe tron a lui Andronikos II Paleologul (1282-1328), Bizanțul – alunecat pe panta declinului ireversibil – nu ar mai fi dispus decât de circa 5 milioane de supuși, al căror număr avea să se înjumătățească în a doua parte a domniei sale³⁹.

³⁰ J. Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, Paris, 1984, p. 77-80, 278-279.

³¹ V. I. Kozlov, *Environment and population*, in *History of Humanity*..., IV, p. 18.

³² D. Herlihy, *Outline of Population Development in the Middle Age*, în *Determinanten der Bevölkerungsentwicklung im Mittelalter*, ed. B. Herrmann și R. Sprandel, Weinheim, 1987, p. 11.

³³ R. Fossier, *La première expansion européenne*, în idem, *Le Moyen Âge*, 2, *L'éveil de l'Europe*, Paris, 1982, p. 235.

³⁴ W. Abel, *Die drei Epochen der deutschen Agrargeschichte*, Hannover, 1962, p. 21.

³⁵ L. V. Čeręepin, *Die Rus' vom 10. bis 14. Jahrhundert*, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, ed. H. Kellenbenz, 2, *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter*, ed. J. A. van Houtte, Stuttgart, 1980, p. 683.

³⁶ J. A. van Houtte, *Europäische Wirtschaft und Gesellschaft von den grossen Wanderungen bis zum Schwarzen Tod*, în *ibidem*, p. 17.

³⁷ P. Niedermaier, *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreisgebiet, 1, Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*, Heidelberg, 1996, p. 47.

³⁸ W. Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, Houndmills-New York, 2001, p. 236.

³⁹ Idem, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, California, 1997, p. 941. Exactitatea cifrelor avansate de W. Treadgold în cele două lucrări citate a fost pusă la îndoială de unii din recenzenții lor (cf. N. Oikonomides, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 49, 1999, p. 330; W. Brandes, în *Byzantinische Zeitschrift*, 95, 2002, 2, p. 725), fără însă ca aceștia să propună alte date.

Fig. 5. Miniaturi din Letopisețul Radziwiłł reprezentând care ale polovțivilor / cumanilor din zona meridională a Europei Răsăritene.

Pentru continentul asiatic statisticile referitoare la densitatea demografică din evul mediu sunt în general puțin precise. Calcule deductive mai revelatoare, bazate pe recensăminte fiscale, s-au putut face îndeosebi pentru China. În primele secole ale mileniului al II-lea populația sa este posibil să fi fost aproximativ numeric egală sau chiar să fi depășit pe aceea a întregului continent european⁴⁰. Avându-se la dispoziție datele unor recensăminte realizate cu destulă exactitate, pentru că ele alcătuiau suportul impozitărilor, Imperiul Song (Sung) din partea

⁴⁰ R. Șt. Vergatti, *Populație. Timp. Spațiu. Privire asupra demografiei istorice universale*, Brăila, 2003, p. 185-187.

meridională a Chinei a fost creditat pentru anul 1159 cu 16 842 401 indivizi, pentru ca în 1187 și 1223 numărul lor să sporească la 24 311 789 și, respectiv, la 28 320 085. În nordul Chinei, aflat sub stăpânirea dinastiei Kin, populația era și mai numeroasă: 44 705 086 de locuitori în 1187 și 45 816 079 în 1207⁴¹.

Chiar dacă admitem că estimările citate ar avea o doză de exagerare, ele neîntrunind, de altfel, adeziunea tuturor specialiștilor, este clar că existau mari decalaje între lumea nomadă euroasiatică și cea sedentară europeană și chineză în privința resurselor umane. Dacă, în cazul comunităților sedentare, sporul demografic a putut fi impulsivat de productivitatea agricolă și de îmbunătățirea calității nutriției⁴², la nomazi nu au fost posibile inovații susceptibile de a determina o rentabilizare augmentată a creșterii vitelor, care, la rândul ei, printr-o ofertă alimentară superioară, să imprime un ritm mai alert creșterii populației.

Cu toate resursele demografice net superioare pe care le dețineau societățile agricole sedentare, ele s-au dovedit adeseori vulnerabile în fața atacurilor decise ale călăreților stepelor. Uneori ofensiva lor a fost atât de transantă, încât s-au înregistrat adevărate cataclisme ale unor civilizații vechi și prospere. Rămân reale enigme ale istoriei succesele eclatante obținute de efectivele relativ reduse din punct de vedere numeric ale turcilor selgiucizi în Orientul Mijlociu și Apropiat, ea și cele ale mongolilor în oceanul uman al Imperiilor Kin și Song.

Nici una din marile confederații trebale ajunse în zona meridională a Europei Răsăritene nu beneficia de omogenitate etnică. De-a lungul miilor de kilometri parcurși ele antrenau în fluxul migrațiilor numeroase alte grupuri nomade înrudite sau de cu totul alt neam. Unele dintre acestea au fost supuse în urma confruntărilor războinice, altele au consimțit să se alăture triburilor mai puternice din diverse rațiuni. Astfel, în deplasarea lor din spațiul nord-pontic în Câmpia Panonică, ungurii au fost însoțiți de trei triburi de caiari de neam turcic⁴³. Pentru a-și consolida pozițiile în regiunile de la Dunărea Mijlocie și pentru a susține ritmul raidurilor de pradă în vestul Europei, elita conducătoare ungară a dus o consecvență politică de atragere a unor elemente militare originare din regiunile estice ale continentului, spre a le integra în trupele lor auxiliare⁴⁴. Bogatul fond terminologic de origine veche turcică din limba ungară sugerează fenomene de aculturație, implicând probabil și absorbția unor elemente etnice turcice în masa tribală ungară⁴⁵. Aceiași fapt este posibil să-l reflecte și vechea terminologie de origine iraniană adoptată de unguri în perioada staționării lor în estul Europei⁴⁶. Așa cum s-a argumentat, o componentă iraniană pare să fi fost încorporată și în uniunea tribală a peçenegilor⁴⁷. Pe de altă parte, nu toți peçenegii au migrat la cumpăna secolelor IX și X spre vest, enclave ale lor preferând să rămână în extremitatea estică a Europei integrați în confederația tribală a uzelor⁴⁸. La rândul lor, în imensul teritoriu pe care l-au ocupat, hoardele cumane au supus numeroase grupuri etnice cu un potențial militar mai redus⁴⁹. Un apogeu al expansiunii lumii nomazilor euroasiatici a fost marcat de campaniile lui Gingis-han și

⁴¹ H. Bielenstein, *Chinese Historical Demography A.D. 2 – 1982*, în *The Museum of Far Eastern Antiquities (Östasiatiska Museet) Stockholm*, 59, 1987, p. 77-81.

⁴² G. Duby, R. Mandrou, *Histoire de la civilisation française, I, Moyen Âge – XVIe siècle*, Paris, 1958, p. 75-83; U. Willerdig, *Paläo-ethnobotanische Befunde über die Lebens- und Umweltverhältnisse im Mittelalter*, în *Determinanten...*, p. 109-126; H. Reichstein, *Tierknochenfunde: Eine Quelle zur qualitativen und quantitativen Erfassung des Nahrungskonsums?*, în *ibidem*, p. 127-142.

⁴³ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington, 1976, p. 174-175; Konstantin Bagrianorodnyi, *Ob upravlenii imperiei*, ed. G. G. Litavrin, A. P. Novosel'tsev, Moscova, 1989, p. 162-163.

⁴⁴ H. Gökkenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972; N. Berend, *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and «Pagans» in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, Cambridge, 2001; A. Pálóczi-Horváth, *Assimilation et survivances dans la Hongrie médiévale. L'exemple des peuples orientaux*, în *Conquête, acculturation, identité: des Normands aux Hongrois. Les traces de la conquête* (Cahiers du GRHS, 13), ed. P. Nagy, Rouen, 2001, p. 65-78.

⁴⁵ G. Bárczi, *Quelques conclusions tirées de l'étude des plus anciens mots d'emprunt turcs du hongrois*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 1972, p. 383-390; idem, *Geschichte der ungarischen Sprache*, Innsbruck, 2001, p. 61-66; A. Róna-Tas, *The Character of Hungarian-Bulgarian-Turkic Relations, in Studia Turco-Hungarica, V, Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIIth-XIIIth Centuries)*, Budapest, 1981, p. 119-128; P. Juhas, *Turko-bülgari i madzhari. Vliianie na turkisko-bülgarskata kultura vürkhu madzharite*, Sofia, 1985.

⁴⁶ J. Kiss, *Die ungarische Sprache, in Die Ungarn. Ihre Geschichte und Kultur*, ed. L. Kósa, trad. A. Friedrich, Budapest, 1994, p. 38; G. Kristó, *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged, 1996, p. 123-125.

⁴⁷ O. Pritsak, *The Peçenegs*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 1975, p. 6-8.

⁴⁸ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, p. 168-169; Konstantin Bagrianorodnyi, *Ob upravlenii imperiei*, p. 156-157.

⁴⁹ V. A. Ivanov, *Pitani stepnykh kočevii*, Ufa, 1984, p. 76 și urm.; S. A. Pletněva, *Polovtsy*, Moscova, 1990; A. Gökbek, *Kipçaks and Kumans*, în *The Turks, I, Early Ages*, ed. H. C. Güzel, C. C. Öguz, O. Karatay, coord. comit. ed. Y. Halacıoğlu, ed. consult. H. Inalcik, Ankara, 2002, p. 643 și urm.

ale succesorilor săi, Imperiul mongol dobândind spectrul unui autentic mozaic etnic. Pe plan etnico-demografic mongolii au căzut victimă propriei vitalități războinice, în aproape toate regiunile cucerite – exceptând ținuturile strămoșești – ei fiind deznaționalizați și asimilați lingvistic în decursul timpului⁵⁰.

În coagularea unității tribale nu numai înrădirea a jucat un rol important, ci și înfiriparea unor interese comune de natură economică sau militară. Scopurile comune constau din asigurarea terenurilor de pășunat, apărarea de incursiunile străine, perceperea de taxe, organizarea eficientă a raidurilor de pradă și a expansiunii etc. Structura tribală s-a dovedit un organism dinamic, a cărei forță ereștea sau se diminuea în funcție de modul în care colectivitățile componente și conducătorii lor reușeau să facă față dificultăților și solicitărilor traiului nomad. Obișnuitul catalizator îl constituia forța militară a nucleului inițial al tribului sau al confederației tribale⁵¹. S-a postulat, nu fără temei, că de rolul precumpănitor pe care l-au avut șefii nomazi în momentele cruciale ale existenței comunităților nomade, de dexteritatea și competența lor, au depins prosperitatea sau prăbușirea⁵². La societățile nomade mai evolute, conducătorii uniunilor tribale aspirau la sacralizare, în sensul că se proclamau protejeți ai divinității și reprezentanți ai Cerului în universul terestru⁵³.

Cu toate acestea, de regulă puterea șefilor de triburi nu se exercita fără anumite opreliști. Limitarea prerogativelor lor se realiza de către adunările tribale – un fel de parlamente (*meclises*) –, care decideau sau numai confirmau alegerea hanilor și se pronunțau în chestiunile vitale ale vieții comunităților, implicând aspecte de ordin militar, politic, economic etc. Asemenea organisme au fost atestate încă în prima parte a mileniului I d. Ch. la etniile turcice din Asia Centrală, pentru a fi preluate și de descendenții acestora, migrați în spațiul ponto-caspic în primele secole ale mileniului următor, ca și de mongoli, la care ele purtau denumirea de *kuriltay*⁵⁴.

Viața magico-religioasă a comunităților nomade convergea în mod prioritar spre șamanism, care a avut totodată numeroși aderenți în rândul grupurilor umane siberiene din zonele cu dens învelși forestier din afara cadrului stepei. Mai mulți specialiști în religia populațiilor Eurasiei și-au exprimat în ultima vreme rezerve în ceea ce privește sensul de utilizare al noțiunii de „șamanism”. Cu toată justetea observațiilor, proliferarea sa amplă îl face totuși greu de înlocuit, căci în cazul unei substituiri ar apărea probabil alte inconveniente și s-ar crea derută în literatura de specialitate. Dintre punctele de vedere recente privind tipologia șamanismului din Asia Centrală relevăm pe cel ce surprinde existența a două arhetipuri distincte, unul specific estului Asiei și altul pentru surl-vestul continentului amintit, linia lor de demarcare trecând prin vestul Mongoliei. În cel dintâi preponderența era deținută de două zeități supreme: Cerul și Pământul, în vreme ce în panteonul celei de a doua exista o triadă de zeități. Aceasta consta dintr-o zeitate centrală supremă și altele două: „vestică” și „estică”, exponente ale binelui și, respectiv, ale răului. Cultele uranice și chitonice la popoarele din regiunile altaice și siberiene par a indica un substrat indo-european în cadrul genezei lor. Cele două zeități supreme, Cerul și Pământul, alcătuiau un cuplu divin, exprimat în dihotomia universală între lumea de deasupra și cea de dedesubt, în care întâietatea aparținea totuși Cerului. Această relație era de natură să garanteze existența și reproducerea vieții, căci cuplul divin avea atribute de tată și de mamă, implicând sexualitate și fertilitate. În anumite zone personificarea lumii de deasupra era asumată de Soare, ceea ce corespundea și arhetipului culturii chineze.

⁵⁰ U. Schamiloglu, *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*, Columbia University, 1986; P. D. Buell, *Mongol Empire and Turkicization: The Evidence of Food and Foodways*, în *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. R. Amitai-Preiss și D. O. Morgan, Leiden-Boston-Köln, 1999, p. 200 și urm.; Th. T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge, 2001, *passim*; D. M. Iskhakov, I. L. Izmailov, *Etnopoliticheskaia istoriia tatar v VI-pervoï cheverti XV veka*, în *Tatary*, ed. gen. R. K. Urzhanova, S. V. Cheshko, Moscova, 2001, p. 64 și urm.; M. A. Usmanov, *About the Peculiarities of the Early Development of the Ethnic History of the Juchid Ulus*, în *The Turks, 2, Middle Ages*, Ankara, 2002, p. 835-840.

⁵¹ R. P. Lindner, *op. cit.*, p. 698-701.

⁵² J. M. Smith, Jr., *Turanian Nomadism and Iranian Politics*, în *Iranian Studies*, XI, 1978, p. 63-64; R. P. Lindner, *op. cit.*, p. 700-701; S. Koca, *The State Tradition and Organization among Ancient Turks*, în *The Turks, 1, Early Ages*, p. 699-702.

⁵³ K. Czeglédy, *Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern*, în *Numen*, XIII, 1966, p. 14-26; P. B. Golden, *Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Chinggisid Nomads of Western Eurasia*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II, 1982, p. 37 și urm.; N. di Cosmo, *op. cit.*, p. 19-21; S. Koca, *op. cit.*, p. 698-699.

⁵⁴ I. Kafesoğlu, *The State Parliament among Ancient Turks*, în *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*, ed. A. Gallotta, U. Marazzi, Napoli, 1982, p. 285-290.

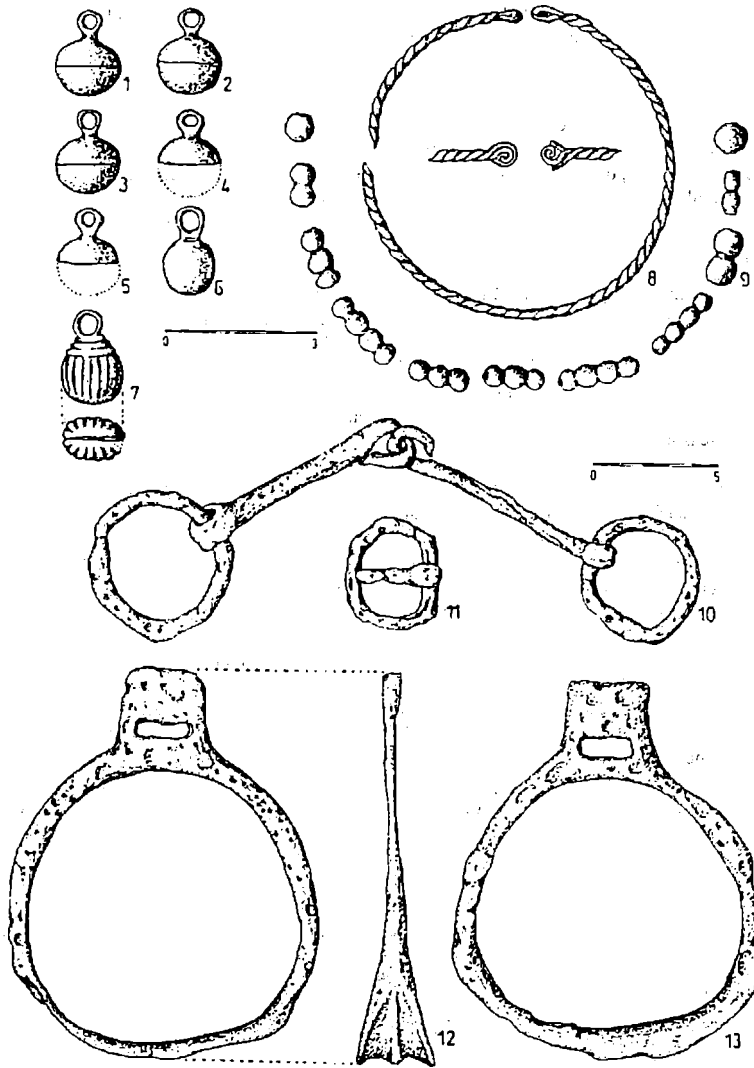

Fig. 6. Obiecte de podoabă și de vestimentație și piese de harnașament dintr-un mormânt de călăreț maghiar din secolul al X-lea, descoperit la Tiszabездé.

Rolul principal în dirijarea ritualurilor confesionale revenea șamanului. Acesta îndeplinea misiunea de intermediar între ființa umană și spirite, având îndatoriri de preot, magician, ghicitor, medic etc. Practicile șamane includeau și raporturi privilegiate cu natura în totalitatea sa precum și cu vietățile mai importante. Cu toată extensia răspunderilor sale, șamanul nu cumula toate activitățile cu tentă magică-religioasă. În cultul domestic, spre exemplu, un rol important deținea capul familiei. Calitatea de șaman se dobânda fie

pe cale ereditară, fie ca urmare a unei vocații spontane, omologate de reprezentanți abilitați ai comunității. Cei din prima categorie își limitau prerogativele la nivelul unui clan, în vreme ce cei din a doua categorie erau adesea independenți de structurile clanului. Încă din adolescență viitorii șamani trebuiau să aibă un comportament special, să prefere singurătatea și închistarea în sine. Într-un teritoriu cu condiții climatice aspre, cu dificultăți în preocuparea resurselor de trai, lor le revenea atribuția de a menține echilibrul psihic și vitalitatea membrilor comunităților tribale. Prin propria vocație, exteriorizată prin căutări voluntare, și printr-o prelungă perioadă de inițiere, șamanul ajungea la stări de tranșă, la viziuni halucinante, de transfer din lumea profană spre cea sacră, disponibilitățile extatice însemnând în fapt experiență religioasă. Acreditarea sa comporta și instruirea în diverse tehnici necesare stabilirii liantului între rosturile vieții de zi cu zi ale clanului sau tribului și spiritele transcendente. Pentru a practica ritualurile specifice, șamanul se servea de o serie de accesorii, ce implicau înăși, costume, instrumente de percuție etc., cu valoare simbolică și emblematică. În cadrul acestor ritualuri se încerca să se alunge demonii aducători de moarte, boli, sterilitate și de alte necazuri și să se capteze bunăvoința spiritelor protectoare⁵⁵.

Eterogenitatea etnică a uniunilor de triburi constituia desigur un impediment pentru menținerea coeziunii sale, activizând tendințele separatiste și centrifuge, care, de altfel, se exteriorizau în mod independent și în cadrul nucleului inițial al comunității. Datorită acestor tendințe, determinate desigur și de specificul vieții lor de crescători de animale, multe din popoarele de stepă – cazul pecenegilor, cumaniilor etc. – manifestau reticențe pentru realizarea unității politice și crearea organismelor statale. Acest fapt a avut repercusiuni nocive în momentul când ele au fost confruntate cu diverse pericole externe majore. De regulă, numai profilarea unor astfel de primejdii, ori și dezideratul eficientizării expedițiilor de pradă, conducea la obținerea coeziunii intertribale, pecețuită de acceptarea temporară a unei căpetenii comune. Pe de altă parte, caracterul multietnic al confederațiilor tribale era de natură să fluidizeze raporturile cu alte colectivități umane, să sporească permeabilitatea influențelor externe. Până la un punct, exploatarea creativității altora a putut deveni avantajoasă, dar progresele dobândite pe cale artificială s-au dovedit a fi fără durabilitate. Balastul tradiționalismului, reticența față de alte modele culturale și velleitățile limitate în direcția formelor de creativitate proprie au condamnat societatea nomadă la stagnare.

⁵⁵ M. Eliade, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris, 1951; idem, *A History of Religious Ideas*, 3, *From Muhammad to the Age of Reforms*, trad. A. Hillebeitel și D. Apostolos-Cappadona, Chicago-Londra, 1985; A. E. Jensen, *Myth and Cult among Primitive People*, trad. T. Choldin și W. Weissleder, Chicago-Londra, 1963; *Religions-Ethnologie*, ed. C. A. Schmitz, Frankfurt a. M., 1964; G. Tucci, *Die Religionen Tibets und der Mongolei*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1970; M. Hermanns, *Schamanen-Pseudoschamanen Erlöser und Heilbringer. Eine vergleichende Studie religiöser Urphänomene*, 1-3, Wiesbaden, 1970; J. A. Boyle, *Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages*, în *Folklore*, 83, 1972, 3, p. 177-193; S. A. Tokarev, *Religi în istoria popoarelor lumii*, trad. I. Vasilescu-Albu, București, 1974, p. 196-206; P. Vitebsky, *Some Medieval European Views of Mongolian Shamanism*, în *Journal of the Anglo-Mongolian Society*, 1, 1974, 1, p. 24-42; D. O. Manning, *Shamanism as a Profession*, în *The Realm of Extra-Human. Agents and Audience*, ed. A. Bharati, Haga-Paris, 1976, p. 73-94; S. Golowin, *Das Reich des Schamanen. Der eurasische Weg der Weisheit*, Basel, 1981; H. Findeisen, H. Gehrts, *Die Schamanen. Jagdhelfer und Ratgeber, Seelenfahrer, Kunder und Heiler*, Köln, 1983; M. Waid, *Problems of Central Asian and Siberian Shamanism*, în *Numen*, XXX, 1983, 2, p. 215-239; *Shamanism in Eurasia*, 1, ed. M. Hoppál, Göttingen, 1984; J.-P. Rnax, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris, 1984; idem, *La religion des Turcs et des Mongols*, în *Mythes et croyances du monde entier*, IV, *Les mondes asiatiques*, coord. A. Akoun, Paris, 1985, p. 38-49; M. Salzmann, *Les religions sibériennes*, în *ibidem*, p. 50 și urm.; R. Kaschewsky, *Die Religion der Mongolen*, în *Die Mongolen*, ed. M. Weiers, ed. asist. V. Veit și W. Heissig, Darmstadt, 1986, p. 87-124; N. A. Alekseev, *Shamanismus der Türken Sibiriens. Versuch einer vergleichenden arealen Untersuchung*, trad. R. Schletzer, Hamburg, 1987; G. Weiss, *Elementarreligionen. Eine Einführung in die Religionsethnologie*, Viena-New York, 1987, p. 189-203; A.-L. Siikala, *Siberian and Inner Asian Shamanism*, în *The Encyclopedia of Religion*, ed. gen. M. Eliade, 13, New York-Londra, 1987, p. 208-215; E. S. Novik, *Ritual und Folklore im sibirischen Schamanismus. Eine vergleichende Strukturanalyse*, Hamburg, 1989; J. Pandian, *Culture, Religion, and the Sacred Self. A Critical Introduction to the Anthropological Study of Religion*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1991, p. 93-110; V. N. Basilov, *Shamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazakhstana*, Moscova, 1992; R. N. Walsch, *Der Geist des Schamanismus*, Olten-Freiburg im Breisgau, 1992; M. Mercier, *Chamanisme et chamanes*, Paris, 1977; I. M. Lewis, *Religion in context. Cults and charisma*, ed. a 2-a, Cambridge, 1996, p. 105-121; J. B. Townsend, *Shamanism*, în *Anthropology of Religion. A Handbook*, ed. St. O. Glazier, Westport, Connecticut-Londra, 1997, p. 429-469; C. Corradi Musi, *Shamanism from East to West*, Budapesta, 1997; T. D. Skrynnikova, *Shamanism in Inner Asia: two archetypes, in Sibirica. Journal of Siberian Studies*, 2, 2002, 1, p. 69-87; G. Boileau, *Wu und Shaman*, în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London*, 65, 2002, 2, p. 350-378.

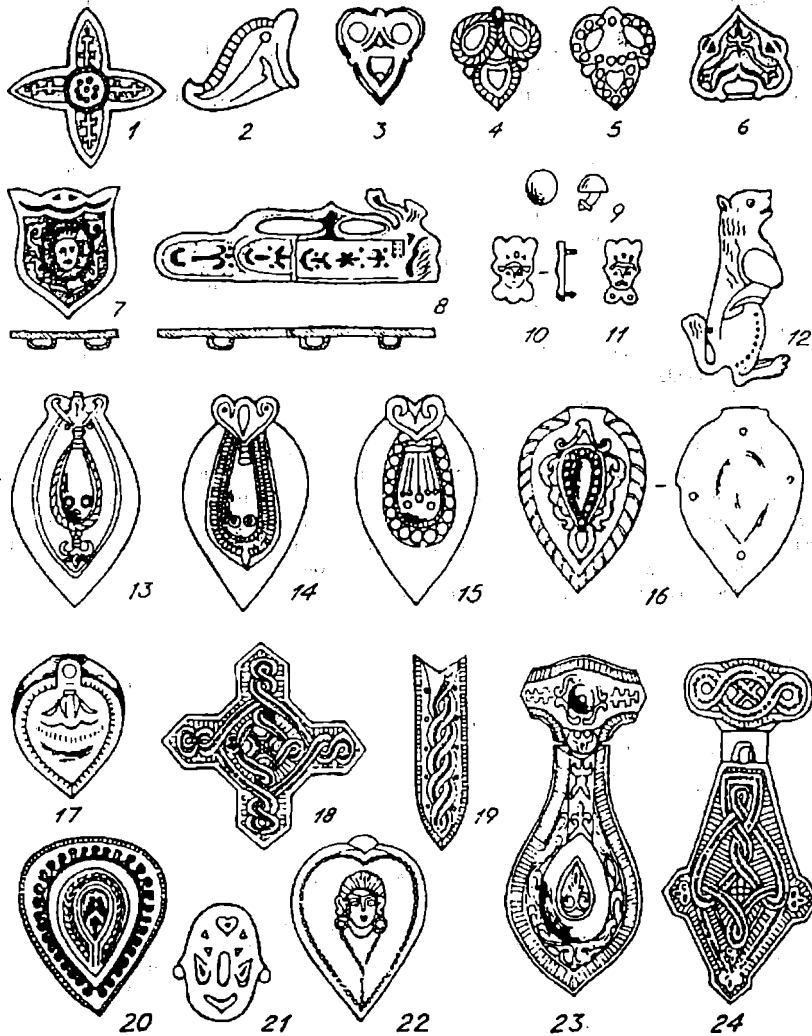

Fig. 7. Piese din metal cu funcționalitate diversă provenind din morminte și din descoperiri întâmplătoare, aparținând uzilor și pecenegilor, din partea apuseană a Eurasiei (secolele X-XI).

Ierarhizarea comunităților nomade comportă trăsături specifice, radical deosebite de acelea întâlnite în marile organisme statale contemporane. Bogăția și consistența izvoarelor vest-europene, ca și acuitatea cu care ele au fost penetrate de reprezentanții de frunte ai istoriografiei medievale, proiectează elocvent realitățile sociale din jumătatea vestică a continentului. Una din caracteristicile acestora rezidă în departajarea societății în trei mari categorii: *oratores* (*sacerdotes*), adică pătura eccleziastică, *laboratores* (*laborantes, cultivatores, agricultores*), adică muncitorii (agricultorii), și *bellatores* (*milites, pugnatores*), adică oamenii de arme. Rostul

lor, era ca unii să se roage (*orant*), alții să muncească (*laborant*), iar alții să se lupte (*pugnant*) în folosul întregii comunități. Atribuțiile enumerate au fost cotate drept complementare, oferind un echilibru al ansamblului mecanismului instituțional. La rândul lor, cele trei mări categorii își aveau propriile ierarhii, conferite mai cu seamă de rang și de avere⁵⁶. Chiar dacă măturările documentare și preciziile terminologice nu erau la fel de riguroase ca în Occident, și în alte regiuni ale lumii (China, Orientul Mijlociu, Orientul Apropiat, Bizanțul, Rusia etc.), alături de producătorii de bunuri materiale, au fost bine definite și consistent reprezentate categoriile sacerdotale și cea militară atât în antichitate cât și în evul mediu. La scară intercontinentală proporția lor în sistemul trifuncțional a înregistrat firești oscilații pe plan sincron și diacronic.

La sfârșitul mileniului I și în primele secole ale celui următor registrul compartimentelor din lumea eurasiatică, unde predomina nomadismul ecvestru, avea, precum apreciam, un cu totul alt spectru. La triburile de stepă calitatea de *laboratores* și cea de *bellatores* era asumată de aceleași persoane, care în traiul cotidian se ocupau de creșterea vitelor, iar cu prilejul raidurilor pradalnice deveneau oșteni. Nu era nici o incompatibilitate în această dublă ipostază, pentru că postura de crescător de animale îl expunea pe nomad la permanente mijlocii, trebuind să-și protejeze familia, turmele și restul avutului de atacurile tarelor sălbatice și de agresorii umani. Supraveghind pășunatul și deplasarea turmelor de pe cal și vânând călare, nomadul deprindea impecabil arta călăritului încă din copilărie, astfel că devenea maestru în șarjele de cavalerie, componentă esențială în strategia sa militară. Categoria de *oratores*, personificată de șamani, era slab reprezentată din punct de vedere numeric, iar aportul lor în cadrul deciziilor majore de ordin politic se pare că nu a fost extrem de important. În cazul mongolilor se știe că anumite prerogative ale șamanilor au fost la un moment dat arodate de hani. În aceste circumstanțe, separările și stările conflictuale persistente între *sacerdotium* și *imperium* nu dispuneau de o scenă de exteriorizare adecvată în cadrul societăților tribale nomade.

Față de forma complexă trifuncțională specifică statului medieval, structurile socio-profesionale din lumea stepler euroasiatice erau de o vădită simplitate. Acest lucru nu însemna însă o omogenizare generalizată și o solidaritate imuabilă a grupurilor umane, între ele existând departajări distincte de avere și de altă natură. În vârful piramidei sociale a comunităților nomade se propulsase o castă ereditară, care nu era dependentă de etalarea virtuților militare sau de altă natură, ci de descendența, genealogică. Ea emula funcții militare, administrative și justițiere și, o dată cu mărirea prestigiului, avea aspirații la sacralizare. Din acest punct de vedere vârfurile ierarhiei etnilor stepler aveau similitudini cu acelea din statele medievale importante.

Similitudinile nu se mai regăseau și în criteriile de succesiune, astfel că demnitatea de han nu se transmitea de la tată la fiu, ci de la unchi la frați sau la nepoții de frate. Ulterior, când s-a reglementat succesiunea în linie directă de la tată la fii, nu era obligatoriu ca cel privilegiat să fie primul născut, la acest criteriu ajungându-se mai târziu, probabil și ca urmare a influențelor venite din direcția monarhiilor învecinate. Desemnarea urmașului se făcea probabil de haniii ajuși la vârsta senectutii, dar pretendentul la conducerea entității tribale trebuia să obțină și acceptul reprezentanților de seamă ai comunității. Sistemul succesoral al trihurilor nomade din Eurazia facilita accesarea spre putere a elementelor cele mai capabile din clanul conducător. Dezavantajul său consta însă în faptul că, lipsind cutume foarte precise în privința celor eligibili, puteau interveni scindări și divergențe între partizanii diferiților candidați la înaltele demnități, care degenerau uneori în confruntări sângeroase.

Revenind la noțiunea de *bellatores*, trebuie precizat că, spre deosebire de aproape toate statele europene și asiatice din afara spațiului stepic, care dispuneau atât de efective de pedestrași, cât și de cavalerie, armatele nomazilor din Eurasia erau alcătuite aproape numai din călăreți. Contingente reduse de pedestrași au fost semnalate doar ocazional în a doua jumătate a mileniului I d. Ch. în statele turcice din Asia Centrală⁵⁷. Pedestrașii implicați uneori în campaniile organizate de principii gingishanizi nu erau desigur recrutați din masa mongolilor, ci proveneau din rândul popoarelor supuse, cărora li s-au impus prestații de ordin militar. Potrivit uzanțelor, fiecare războinic nomad pleca în expediții cu mai mulți cai de schimb. Rulându-i cu regularitate în timpul marșurilor, ei nu oboseau și se puteau deplasa cu mai mare rapiditate. Elementul de surpriză a constituit întotdeauna un atu indubitabil în arta războiului, iar utilizarea șarjelor rapide și imprevizibile de cavalerie de către nomazi le-a adus numeroase succese în frecvențele lor ciocniri cu armatele statelor învecinate. De altfel, ei au și influențat tactica adversarilor, care, pentru a riposta eficient, au trebuit să rezerve un rol mult mai important

⁵⁶ G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris, 1978; J. Le Goff, *Les trois fonctions indo-européennes, l'historien et l'Europe féodale*, în *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 34, 1979, 6, p. 1187-1215; J.-P. Poly, É. Bourmazel, *La mutation féodale Xe-XIIe siècles*, ed. a 2-a, Paris, 1991, p. 224-233.

⁵⁷ D. Sinor, *Horse and pasture in Inner Asian history*, în idem, *Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe* (Variorum Reprints), Londra, 1977 (II), p. 172-173.

propriilor efective de cavalerie ușoară. Un alt aport pe plan militar al comunităților nomade l-a constituit utilizarea carelor (Fig. 5) în scopuri strategice, îndeosebi pentru dotarea taberelor cu o centură fortificată *ad hoc*. De la ele acest sistem defensiv a fost însușit în evul mediu de armatele mai multor state din estul și centrul Europei, fiind perfecționat mai ales de husiți în secolul al XV-lea. Până și în epoca modernă coloniștii americani au recurs la astfel de fortificații mobile în avansarea lor în preiile din Vestul Sălbatic.

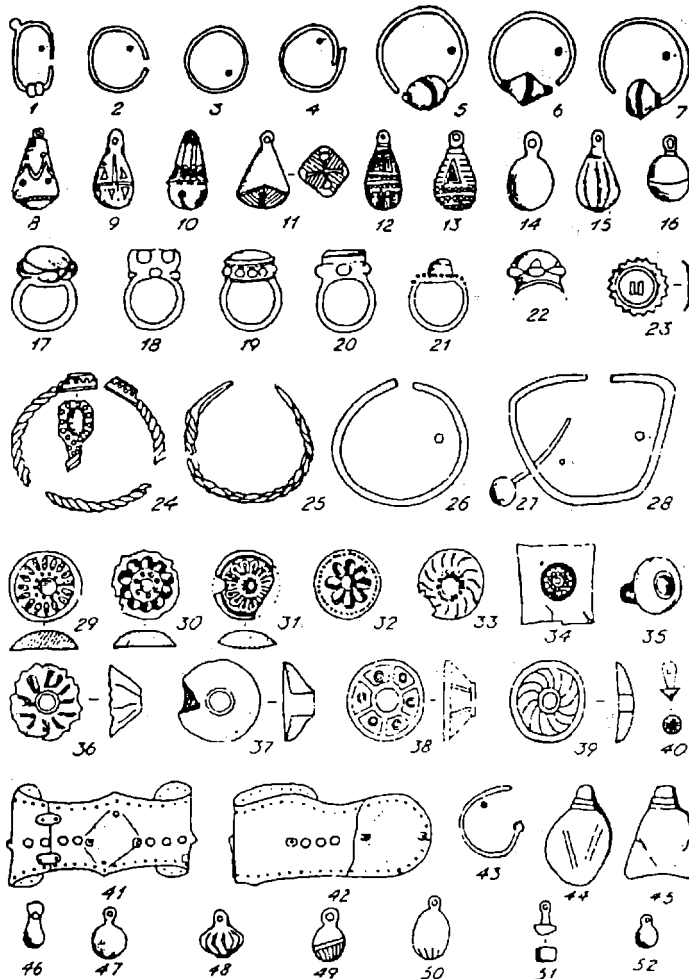

Fig. 8. Piese de podoabă și de vestimentație descoperite în morminte aparținând uzilor și pecenegilor, din partea apuseană a Eurasiei (secolele X-XI).

Eficiența atacurilor nomazilor era dată în mare parte de tirul exact și necruțător al arcașilor. În armatele lor nu exista un corp special al arcașilor, toți oștenii fiind dotați cu arc și săgeți, pe care le foloseau cu abilitate din fuga calului. Atestat încă din zorii preistoriei, arcul și săgeata a constituit o armă larg proliferată la toate

comunitățile sedentare, dar ea era mânăuită de regulă de către pedestrași. Victoriile eclatante, precum cele reputeate de englezi în Războiul de o sută de ani, au fost tranșate adesea de arcași. Atunci când adversarii găseau mijloacele pentru a avansa rapid spre pozițiile deținute de arcași pedestri și se angaja lupta corp la corp, aceștia erau în mare parte anihilați. În schimb, cei călări nu puteau decât cu mare greutate să fie interceptați și, chiar și în cazul retragerilor, ei continuau să lanseze săgeți asupra următorilor, producându-le pierderi, uși fel că eficacitatea lor era mult mai mare.

De-abia perfecționarea armelor rie foc în țările mai civilizate ale evului mediu târziu – cu prioritate în cele europene – a contracarat forța de șoc a arcașilor călări din stepe. Eficiența atacurilor intempestive ale nomazilor s-a diminuat ireversibil, ei nefiind în stare să țină ritmul perfecționării tehnicii militare. De aici a rezultat și colapsul lumii nomade, adusă în imposibilitatea de a stopa ofensiva statelor vecine. De la pierderea autonomiei politice la îngrădirile economice, soldate cu renunțarea la traiul nomad în favoarea sedentarismului, drumul nu a fost prea lung. Declinul s-a dovedit a fi simptomul unei maladii incurabile.

Din preistorie până la marea invazie mongolă din 1236-1242, fluxul deplasărilor de populație în arealul de câmpie de la nordul Mării Caspice, Munților Caucaz, Mării Negre și Dunării Inferioare și-a menținut cadența, având numai rareori sincope. De aceea, considerăm că, spre deosebire de centrul și vestul Europei, în partea răsăriteană a continentului nu se poate vorbi de o reală epocă a migrațiilor (*Völkerwanderungszeit*)⁵⁸, pentru că acolo deplasările de triburi au avut o fluentă neîntreruptă, astfel că se integrează în limite de normalitate și continuitate. Altfel spus, migrațiile în estul Europei nu s-au circumscriș numai unei perioade clar determinate, ci au înbrăcat caracter de cronicitate, fiind deci un element de permanență, cu fluxuri și refluxuri aleatorii. În anumite momente dinamica și amploarea migrațiilor au urcat spre cote înalte și au produs seisme cu reverberații ample, detectate și în jumătatea apuseană a continentului. Dacă deplasările populațiilor ncracterizate printr-un mod de viață sedentar (goți, taifali, gepizi, slavi etc.) nu s-au derulat decât ocazional, cele ale triburilor nomade s-au profilat drept un fenomen constant.

Sensul tuturor migrațiilor nomazilor din Eurasia spre zona meridională a Europei Răsăritene a fost unidirecțional: de la est spre vest, abateri majore de la această orientare nefiind cunoscute. Explicația acestei stabilități direcționale rezidă în faptul că centrul Asiei era arena unor dispute crâncene pentru supraviețuire sau pentru impunerea supremației, iar uneori dispunea de un excedent de resurse tinane. Totodată, acolo condițiile climatice erau mai aspre decât cele din răsăritul Europei, care beneficia în plus de spații de pășunat mai adecvate. În ambianța mai prosperă a regiunii din vecinătatea litoralului nordic al Mării Caspice și al Mării Negre și în perioadele când înclășările războinice erau mai puțin acerbe, reprezentanții nomadismului ecvestru își pierdeau treptat din vitalitate, astfel că, atunci când așugau disparte eu hoarde plecate mai curând din epicentrul continentului asiatic, acestea din urmă dovedeau o robustețe superioară pe plan militar. O altă cauză a vulnerabilității nomazilor din stepele ponto-caspice decurgea din dispersarea confederațiilor tribale și din lipsa unității politice, în vreme ce noii veniți avansau într-o masă compactă și, cel puțin pe durata migrației, treburau să accepte centralizarea puterii, esențială pentru coordonarea eficientă a operațiunilor războinice. Loviturile primite de la noile vahuri de nomazi i-au determinat pe ocupanții mai vechi ai teritoriilor est-europene fie să le accepte dominația, fie să-și caute refugiul spre vest. Convulsivunile etnico-demografice din centrul Asiei produceau adevărate reacții în lanț printre popoarele din stepele învecinate. Aceste reacții erau de natură să genereze denut și instabilitate de-a lungul unor teritorii întinse, soldate frecvent cu restructurări profunde a configurației etnice și politice. De aceea, marile migrații din Eurasia s-au reliefat nu numai ca fenomene cu tentă demografică, ci și de natură militară și politică.

În replică la o sintagmă celebră, se poate aprecia – precum deja s-a enunțat – că dinamica demografică a etniilor stepei a avut camterul de *Drang nach Westen*. Avansarea lor spre vest nu s-a derulat însă pluridirecțional, ci doar pe largul culoar al stepei, un culoar ce a rămas de-a lungul inițierilor în mod constant sub obediența exponenților nomadismului pastoral ecvestru. Acest culoar nu a ajuns niciodată în stăpânirea

⁵⁸ B. Schmidt, *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*, Halle (Saale), 1961, p. 8 și urm.; H. Mitschke, *Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren. Die Völkerwanderungszeit in Österreich*, Viena, 1963; K. Bosl, *Europa im Mittelalter. Weltgeschichte eines Jahrtausends*, Viena-Heidelberg, 1970, p. 30 și urm.; L. Vajda, *Zur Frage der Völkerwanderungen*, în *Paideuma. Mitteilungen zur Kulturkunde*, XIX-XX, 1973/74, p. 5-53; H. Friesinger, H. Adler, *Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich*, St.Pölten-Viena, 1979; H.-J. Diesner, *Die Völkerwanderung*, ed. a 2-a, Leipzig, 1980; K. Fischer Drew, *Barbarians, Invasion of*, în *Dictionary of the Middle Age*, ed. gen. J. R. Strayer, 2, New York, 1983, p. 88-97; A. Kaltfen, *Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit im südöstlichen Mitteleuropa* (BAR International Series 191), Oxford, 1984; J. Martiu, *Spatantike und Völkerwanderung*, München, 1987; W. Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*, Stuttgart-Berlin-Köln, 2002, p. 100 și urm.

durabilă a statelor din vecinătate până în epoca crepusculară a evului mediu. Ele nu au reușit să-și extindă dominația decât în zone restrânse ale respectivului spațiu și numai pentru perioade limitate. De regulă, tentativele lor expansioniste de amplorare au avut soarta campaniei lui Darius împotriva soțiilor. Pericolele cele mai mari – cu caracter cvasipermanent – pentru colectivitățile nomade pastorale nu veneau de la sedentari, ci tot de la nomazi, numai ei fiind în mod real interesați să se stabilească efectiv în perimetrul stepelor și să le rentabilizeze prin pășunatul turmelor. În schimb, la parametrii tehnologiei din antichitate și din evul mediu, desfășurarea și cultivarea planșierilor de către cei cu preocupări agricole ridicau probleme greu solvabile, chiar dacă, prin calitatea sa, solul era în măsură să furnizeze recolte îmbelșugate. Dat fiind că teritoriile limitrofe stepelor Eurasiei nu beneficiau de o concentrație demografică ridicată, de acolo nu demarau exoduri de populație, care să afecteze regiunile unde sălășluiau nomazii.

Cele două fluxuri migraționiste cu sensuri contrare de la începutul mileniului II – al nordicilor spre vest și al europenilor spre est – nu au intrat în coliziune directă întrucât deplasarea celor dintâi a urmat perimetrul stepei, în vreme ce europenii au avansat prioritar în regiunile de silvostepă. De cele mai multe ori fenomenul *Drang nach Osten*⁵⁹ și corolarul său – colonizarea regiunilor din estul continentului (*Ostiedlung*) – se pune exclusiv pe seama germanilor. Fără a se sunevalua câtuși de puțin implicarea majoră în respectivul proces cu tentă nu numai etnico-demografică, ci și politică, se cuvine a notifica faptul că, alături de germani, o anumită pondere în expansiunea spre răsărit a revenit și polonezilor, lituanienilor, rușilor, ungarilor și românilor⁶⁰. Datorită direcției lor de pătrundere, toate aceste popoare aveau să se interfereze în mai mare măsură decât germanii cu triburile turcice și mongole. Tentativele lor de a avansa până în arealul de stepă propriu-zis, înregistrate de-abia în etapa evoluată a evului mediu, depășesc cadrul cronologic de care ne-am propus să ne ocupăm.

La fel ca cei care dirijau politica Sfântului Imperiu roman, șefii confederațiilor tribale nomade din perioada corespunzătoare evului mediu au fost tentați nu numai de soluția *Drang nach Westen*, ci și de cea denumită *Sehnsucht nach Süden*. Aceasta însemna o migrație deviată spre regiunile meridionale, adică o părăsire a ambianței ancestrale a stepei. Teritoriile bogate și prospere de la sud – China, Persia, Califatele arabe, Bizanțul – au reprezentat un real miraj pentru lumea barbară a crescătorilor de animale. Profitând de diminuarea posibilităților de ripostă sau de lipsa lor de vigilență, călăreții nomazi au întreprins permanente atacuri prădănice asupra respectivelor teritorii. În anumite ipostaze ei au cutezat mai mult, migrând în masă spre sud sau sud-vest sau luând în stăpânire durabilă unele regiuni de acolo⁶¹. Este cazul grupării *Savartoi Asfalti*, desprinsă din uniunea tribală a ungarilor, a triburilor pecenege conduse de Kegen și Tyrach, a ramurii selgiucide a uzilor, a corpurilor expediționale mongole dirijate în China, Horezm etc. În extremitatea vestică a Eurasiei fluxul migrator spre sud nu a avut aceeași anvergură ca în Asia, întrucât Marea Caspică, Munții Caucaz și Marea Neagră au constituit bariere naturale greu sau chiar imposibil de depășit. Unele din migrațiile nomazilor spre sud au reprezentat soluții pentru asigurarea supraviețuirii în condițiile confruntărilor necruțătoare cu alte triburi din arealul stepelor. În alte cazuri a fost vorba însă de o expansiune ce viza cucerirea unor teritorii cu un înalt nivel al civilizației.

Dacă direcționarea deplasărilor spre vest și spre sud a avut constanță milenară, comunitățile pastorale nu au fost tentate să avanseze și spre nord, unde bariera tundrei și climatul arctic a reprezentat un obstacol incomod. Hărăzite cu condiții meteorologice vitrege și improprii pentru pășunatul turmelor și herghelilor, aceste ținuturi nu s-au dovedit nicioată atractive pentru reprezentanții pastoralismului ecvestru.

La sfârșitul mileniului I d. Ch. și în primele secole ale celui următor, atunci când au întreprins acțiuni militare de anvergură dincolo de limitele stepei, triburile de călăreți s-au dovedit mai eficiente în jumătatea meridională a Asiei decât în centrul și sud-estul Europei. Ocuparea Câmpiei Pannonică de către unguri a reprezentat ultimul succes major al lumii stepelor pe scena politică central-europeană. Chiar dacă a avut de înfruntat viguroase valuri migrațoare, Imperiul bizantin a reușit să tranșeze în favoarea sa disputele cu triburile

⁵⁹ H. Lemberg, *Der „Drang nach Osten“ – Schlagwort und Wirklichkeit*, în *Deutsche im europäischen Osten. Verständnis und Missverständnis*, ed. F. B. Kaiser și B. Stasiewski, Köln-Viena, 1976, p. 1-17.

⁶⁰ G. Stadtmüller, în H. Franke, H. Jedin, O. Köhler, P. Meinhold, B. Spuler, G. Stadtmüller, G. Tellenbach, *Saeculum Weltgeschichte, V, Die Epoche des Mongolensturms. Die Formation Europas. Die neuen islamischen Reiche*, Freiburg-Basel-Viena, 1970, p. 240 și urm.; G. Rhoë, *Die Ostbewegungen des deutschen, polnischen und russischen Volkes im Mittelalter. Versuch eines Vergleichs, in Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludt zum 70. Geburtstag*, ed. K.-D. Grothusen și K. Zernack, Berlin, 1980, p. 178-204; J. Wyrozumski, *La géographie des migrations en Europe centrale et orientale au Moyen Age et au début des temps modernes*, în *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII*, ed. S. Cavaciocchi, Firenze, 1994, p. 191-198.

⁶¹ R. Grousset, *Bilan de l'Histoire*, Paris, 1946, p. 279-283.

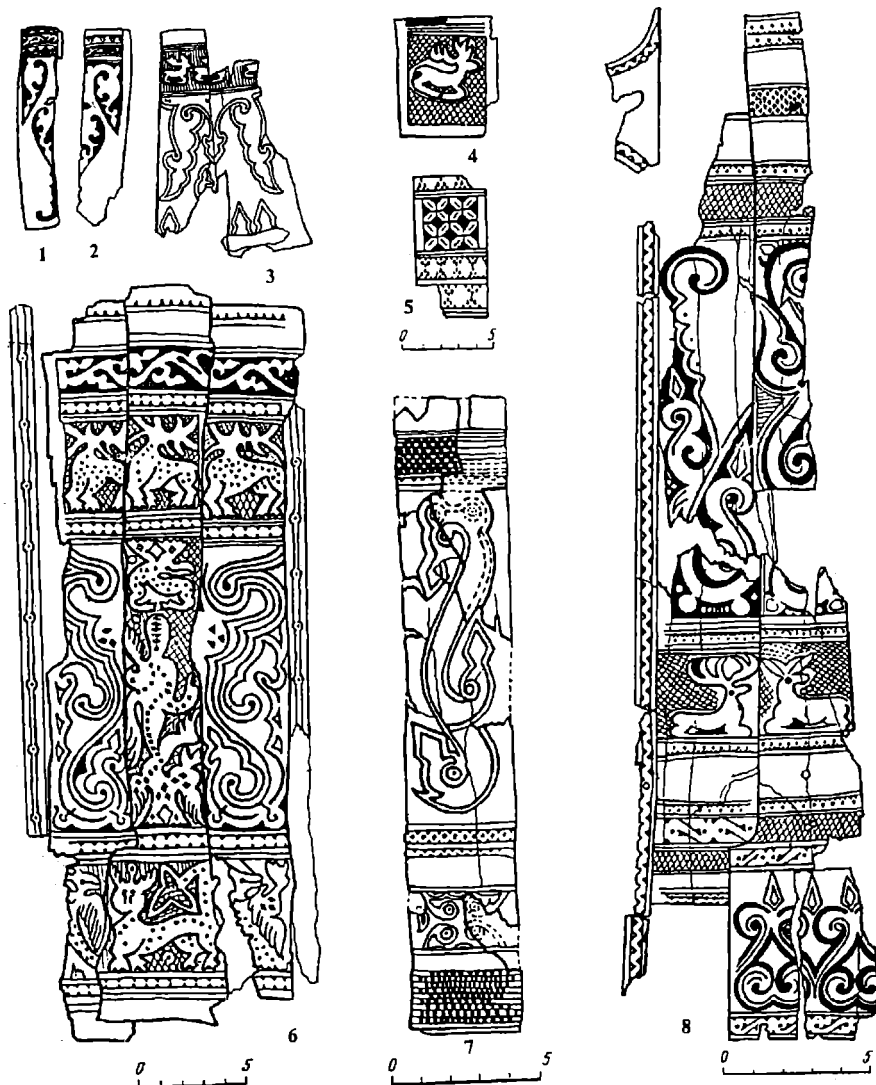

Fig. 9. Plăcuțe decorative din os de la tolbe de săgeți, date în secolele XIII-XIV, descoperite în regiunile ponto-caspice.

turcice pătrunse de la nord de Dunăre, care, odată colonizate, au sfârșit prin a fi asimilate de etniile balcanice sedentare. Nici Primul Țarat bulgar nu a fost deconcertat de atacurile călăreților de stepă. De asemenea, până la marea invazie mongolă, cnezatele rusești s-au opus cu fermitate offensivei grupurilor turcice. Aceste state, cărora li s-a adăugat ulterior, după creștinare, și Regatul ungar, au reprezentat o stavilă eficientă în fața tentativelor popoarelor nomade de a avansa spre vestul și sud-estul continentului.

O dată cu „renașterea” carolingiană, Occidentul s-a înscris pe un făgaș riguros și ferm al evoluției, din care, cu toate că a înregistrat sinope și etape de acalmie, au rezultat împliniri semnificative în toate sferele vieții. Așa-numitul moment al Anului o mie, considerat înaltă vreme tenebroasă, dar și întruchipând o răscruce tranșantă în spirala evolutivă a societății vest-europene⁶², s-a dovedit, la o retrospectivă lucidă a izvoarelor, mai puțin obscur și tensionat și totodată mai echilibrat decât se estimase anterior⁶³. Dimpotrivă, schimbări structurale aveau să se producă în preajma Anului o mie în jumătatea estică și în nordul Europei, în primul rând datorită convertirii oficiale a Poloniei, Rusiei, Ungariei și Scandinaviei⁶⁴. Agonia și prăbușirea Chaganatului chazar au permis reliefaarea altor factori de putere și au dezincorsat valurile migrațiilor dinspre răsărit. Prin suprimarea așa-numitei *Pax chazarica*, nu s-a mai putut menține filtrul în calea penetrațiilor populațiilor de stepă în spațiul ponto-caspic, care au căpătat astfel un ritm mai alert. În câteva momente importante, mult mai vulnerabile în fața agresivității triburilor nomade s-au dovedit a fi civilizațiile orieatale. Turcii selgiucizi și mongolii au acaparat teritoriile uriașe din China și din Orientul persan și arab și chiar Bizanțul a pierdut o însemnată parte a provinciilor sale anatoliene, ceea ce i-a erodat drastic potențialul demografic, economic și militar.

Natura raporturilor triburilor nomade cu popoarele vecine sedentare poartă pecetea diversității și a complexității. Izvoarele contemporane au consemnat mai cu seamă evenimentele incandescente, adică înfruntările războinice, dar nu numai acestea au dat nota caracteristică a relațiilor intercomunitare. Disputele violente au alternat în chip firesc cu secvențe de legături amiabile, implicând domenii variate. Beneficiind de un plus de mobilitate și având structuri social-politice mai adaptate angajărilor miștate susținute, călăreșii nomazi au fost cei ce au stat de cele mai multe ori la obârșia conflictelor cu vecinii, împotriva cărora nu ezitau să întreprindă frecvente raiduri de pradă. Apreciindu-le potențialul militar, statele din apropierea teritoriilor nomazilor au făcut adesea apel la sprijinul lor împotriva unor adversari care le prejudiciau interesele. În diverse situații statele respective speculau dezbinările populațiilor din siepe și le imitigan pe unele împotriva celorlalte. Nici diplomația comunităților pastorale nu era străină de anumite perfidii politice și profita cu abilitate de disensiunile ce măcinau forțele vecinilor. Singuri sau în alianță cu diverse grupări angajate în luptele interne, nomazii se dedau la jefuirea și înrobirea localnicilor sedentari. Când considerau oportun, grupuri desprinse din masa principală a nomazilor își ofereau serviciile militare dinastiaților din afara atealului stepic, acceptând să-și părăsească propriile domenii și să se strămute în teritoriile noilor lor protectori. Așa au procedat anumite grupuri separate din confederațiile tribale ale pecenegilor, uzilor, cumaniilor și berendeilor, cărora li s-au încredințat atribuții militare în subordinea suveranilor din Asia Centrală Occidentală, Orientul Apropiat, Gruzia, Rusia, Bizanț, Ungaria, Bulgaria etc. Nu întotdeauna putem detecta mobilul care a determinat pe exponenții pastoralismului ecvestru să-și abandoneze confrății și să se strămute. În câteva cazuri la acest fapt i-a determinat amenințarea altor triburi de stepă. Dat fiind că astfel de strămutări au avut loc și în perioade când nu se profilau pericole externe, sunt motive să presupunem că ele s-au datorat declanșării unor convulsii intercomunitare, soldate cu alungarea sau marginalizarea celor mai puțin puternici din motive de ordin economic, confesional sau de altă natură. În circumstanțe de normalitate, însă, nomadul nu era dispus să-și abandoneze arealul stepic ancestral și nici modul de trai specific⁶⁵, ci cel mult – atunci când dispunea de un potențial militar corespunzător – să aspire la extinderea hegemoniei în teritoriile învecinate.

⁶² H. Foeillon, *L'An mil*, Paris, 1952; J. Le Goff, *La civilisation...*, p. 69 și urm.; G. Duby, *L'An mil*, Paris, 1967; *L'an mil: rythmes et acteurs d'une croissance*, în *Médiévales*, 21, 1991, *passim*.

⁶³ D. Barthélemy, *The Year 1000 Without Abrupt or Radical Transformation*, în *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*, ed. L. K. Little și B. H. Rosenwein, Malden, Mass.-Oxford, 1998, p. 134-147; S. Gougenheim, *Les fausses terreurs de l'an mil. Attente de la fin des temps ou approfondissement de la foi ?*, Paris, 1999, p. 23 și urm.; P. Riché, *Les grandeurs de l'an mille*, Paris, 1999, p. 11 și urm.; R. Landes, *The Fear of an Apocalyptic Year 1000: Augustinian Historiography, Medieval and Modern*, în *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, 75, 2000, 1, p. 97-145.

⁶⁴ *Histoire universelle des missions catholiques*, coord. S. Delacroix, I, *Les missions des origines au XVIe siècle*, Monaco, 1956, p. 142 și urm.; F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, Gulf Breeze, Florida, 1974; *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, IV, *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, coord. G. Dagron, P. Riché și A. Vauchez, f.1., 1993; *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, 1, 2, ed. A. Wieczorek și H.-M. Hinz, Stuttgart, 2000; *Europe around the year 1000*, ed. P. Urbańczyk, Varșovia, 2001, *passim*.

⁶⁵ F. Ratzel, *Anthropogeographie*, I, *Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, ed. a 4-a, Stuttgart, 1921, p. 104; S. Koca, *The Migration and Expansion of the Turks*, în *The Turks*, 1, *Early Ages*, p. 76-80.

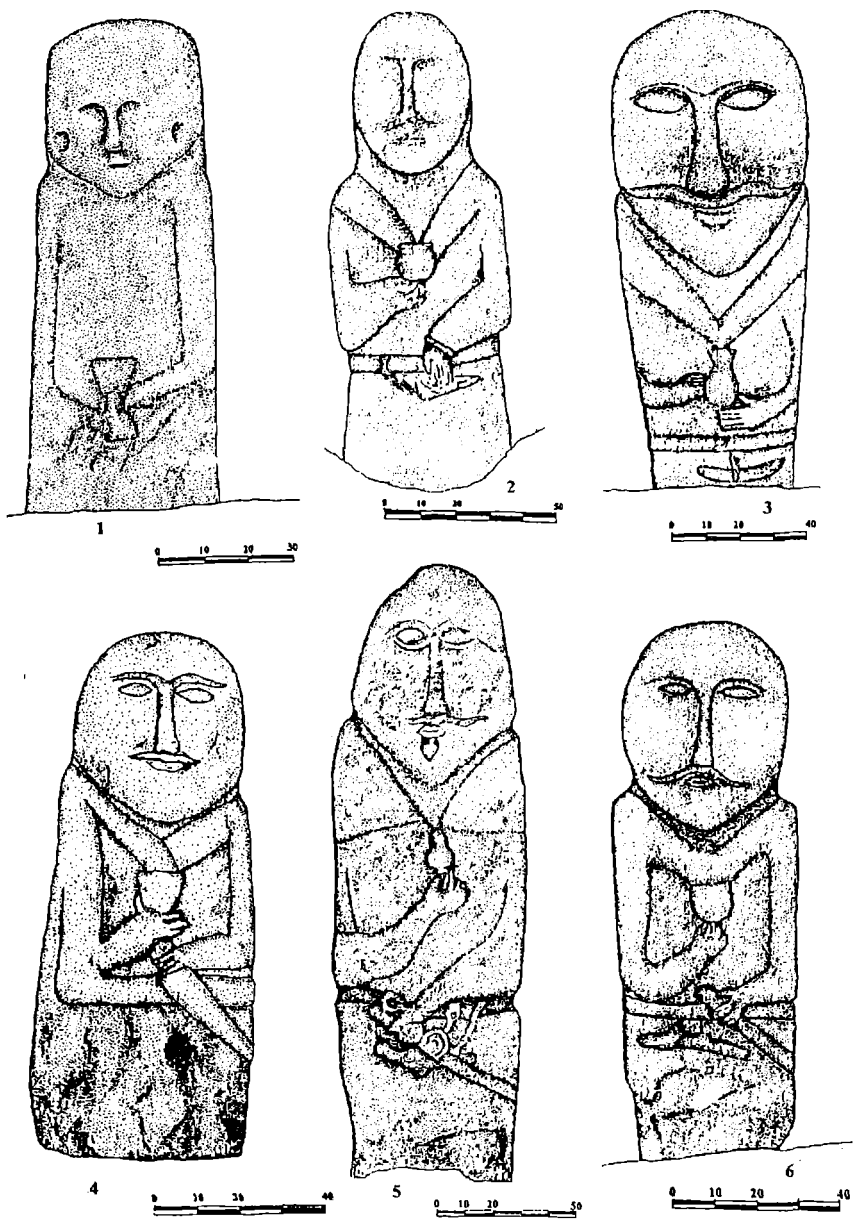

Fig. 10. Reprezentări antropomorfe masive din piatră, așa-numite *balbals* sau *kamennye baby*, atribuite etniilor turcice din a doua jumătate a mileniului I, descoperite în Tuva.

Organizarea expedițiilor de jaf și impunerea tributului în teritoriile agricole nu însemna – precum s-a postulat la un moment dat în literatura de specialitate – că triburile nomade deveniseră o societate parazită sau că erau dependente (din punct de vedere al resurselor de trai de popoarele agricole)⁶⁶. Acest fapt nu era posibil din două motive principale. Pe de o parte, regimul alimentar al comunităților pastorale era mult diferit de acela al popoarelor sedentare și obliga respectivele comunități la efortul de a-și asigura singuri resursele de trai. Pe de altă parte, nivelul precar al tehnologiei agricole și meșteșugărești din perioada medievală nu permitea realizarea unor dispoibilități atât de mari de produse capabile să asigure atât necesitățile populației locale cât și pe acelea ale invadatorilor. În atare condiții era imperios necesar ca aceștia din urmă să nu-și abandoneze viața pastorală și să-și continue propriul proces de producție. Exploatarea coercitivă a grupurilor umane agrare nu furniza decât un excedent de venituri.

Pontru obținerea acestor surplusuri tributurile nomade recurgeau de regulă la raiduri de pradă, la perceperea tributului și la ocuparea efectivă a teritoriilor învecinate. Expedițiile aveau avantajul că se soldau cu obținerea rapidă a unor cantități mari de bunuri și a unui număr apreciabil de robi, dar ele nu puteau fi întreprinse la intervale dese, întrucât victimele nu aveau timp să-și refacă prosperitatea. Stelenul impozităților aducea bunuri mai puțin numeroase, dar, în schimbul procurarea lor avea un caracter periodic, și, pe de altă parte, se evita riscurile firești pe care le implicau întreprinderile militare. Comunităților aservite care erau spoliata prin tribut de anumite valori, li se asigura protecția teritoriilor și a drumurilor comerciale, iar structura lor economică și organizarea administrativă și social-politică nu erau perturbate. Când dispuneau de un potențial militar și demografic corespunzător, nomazii recurgeau la ocuparea unor regiuni cu populație agricolă, pe care le ocărnuiau nemijlocit sau prin intermediul unor interpuși. Prin aceasta, în sistemul administrativ local se produceau inerente schimbări, dar fiscalitatea nomadă se exercita mai riguros și cu eficacitate sporită⁶⁷.

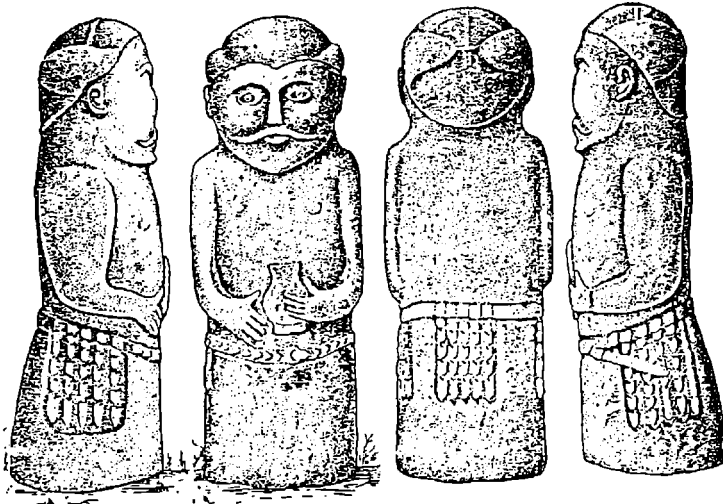
În anumite situații, nomadul dislocat în regiuni străine a găsit exterminarea întregii populații locale și transformarea terenurilor agricole în pășuni. Procedura de *tabula rasa* nu s-a înregistrat decât arareori și pentru arealuri și perioade limitate. Tentative eficiente în acest sens au avut turcii selgiucizi în Orientul Apropiat și mongolii în China. Zonele de șes din Bărăgan și Bugeac, din stânga Dunării, au fost și ele depopulate în secolul al XI-lea datorită migrației pecenegilor. Chiar dacă admitem anumite exagerări ale izvoarelor contemporane privind caracterul distrugător al invaziilor călăreților stepelor și privindu-le actele de cruzitate comise în regiunile afectate de atacuri și de migrații, este clar că realitățile nu au îmbrăcat forme idilice. În foarte multe cazuri, invadatorii nu se mulțumeau numai cu jafurile, ci se dedau la scară amplă la omucideri și devastări. Codul lor etic nu includea și respectul pentru ființa umană. În mare parte asemenea practici se regăsesc și la comunitățile sedentare contemporane, violențele și cruzimile făcând parte din specificul epocii medievale în toate continentele. De aceea, este greu de apreciat dacă războinicii nomazi comiteau cu adevărat brutalități și silnicii mai mari decât alte popoare. Cu toate că încorporează numeroase note specifice, idealul războinicului din lumea stepelor viza – întocmai ca acela al cavalerului din Occidentul catolic, din Bizanțul ortodox și din Orientul musulman – virtuțile ostășești eterne: vitejia, devotamentul, simțul datoriei și al sacrificiului, elanul cuceritor.

Spre deosebire de elita militară a colectivităților creștine și islamice, care manifesta ardente aspirații prozelitice, nomadul ținuturilor euroasiatice nu s-a lăsat contaminat de asemenea tendințe. Acesta nu a avut în vedere realizarea omogenității religioase nici în teritoriile sale originare și nici în acelea dobândite în urma campaniilor de cucerire. În vreme ce în Occident și Orient sabia și lanțea au netezit drumul crucii și al semilunii, nomadul nu și-a propus idealuri religioase de anvergură.

Sfârșitul mileniului I și primele veacuri ale celui următor au corespuns cu o epocă de vădită efervescentă confesională atât în jumătatea răsăriteană a Europei cât și în unele regiuni asiatice, dar suflul acestor tendințe n-a avut decât palide reverberații în lumea stepii. Dacă ierarhia superioară a cultului creștin, islamic, mozaic, taoist, budist sau brahman s-a erijat în faruri călăuzitoare ale eforturilor prozelitice, șamanii n-au găsit de cuvânt și nici nu aveau vocația să se implice în această privință, nici măcar atunci când mongolii deveniseră omnipoteți într-un spațiu uriaș din Asia și Europa și le-ar fi fost relativ facil ca, prin constrângere persuasivă, să obțină proliferarea propriului cult religios. Dimpotrivă, șamanii și aristocrația tribală nomadă nu a abdicat de la principiul toleranței spirituale. Pasivitatea lor a fost exploatată de focarele prozelitice cele mai prestigioase și mai zelose – creștine, islamice, taoiste, budiste etc. –, care au dobândit succese

⁶⁶ Th. S. Noonan, *European Russia, c.500-c.1050*, în *The New Cambridge Medieval History*, III, c.900-c.1024, ed. T. Reuter, Cambridge, 1999, p. 492.

⁶⁷ H. H. Stahl, *Studii de sociologie istorică*, București, 1972, p. 42-46; idem, *Teorii și ipoteze privind sociologia orinduirii tributare*, București, 1980, p. 131 și urm.

1

2

Fig. 11. Reprezentări antropomorfe masive din piatră, așa-numite *balbals* sau *kamennye baby*, atribuite etniilor turcice din a doua jumătate a mileniului I, descoperite în Kirghizistan.

incontestabile în cazul nomazilor deplasați din teritoriile lor de obârșie. O eficiență mult mai limitată s-a înregistrat însă la comunitățile rămase în perimetrul propriu-zis al stepelor Eurasiei, conservatoare tenace atât în privința modului de trai, ocupațiilor și structurilor sociale, cât și al opțiunilor religioase și rituale.

În pofida atașamentului față de credințele și practicile religioase ancestrale, în sânul unor colectivități pastorale nomade s-au manifestat uneori tendințe de adoptare a altor confesiuni, fără să existe presiuni politico-militare externe ferme. Asemenea fenomene n-au ocolit niciuna din marile confederații tribale care au sălășluit durabil sau vremelnic în sesurile ponto-caspice ori în Câmpia Dunății Mijlocii. Astfel, într-o vreme când marea masă a populației maghiare stabilite în Pusta Panoniei nu exterioriza perceptibil velleități de a se desprinde de păgânism, unul din șefii de trib cei mai prestigioși, Boulousoudes (Bolcsú), consimțea să se creștineze la Constantinopol în anul 948, avându-l drept naș pe împăratul-cărturar Constantin VII⁶⁸. Gestul său nu a contaminat întreaga elită politică a conaționalilor, dar nici nu a avut parte de dezavuarea ei, de vreme ce, câțiva ani mai târziu, un alt dinast ungar, Gylas (Gyula ?) a acceptat botezul în capitala imperială, revenind în propria țară însoțit de un episcop însărcinat să extindă opera de evanghelizare⁶⁹. Și la pecenegi, succesorii ungarilor în zonele din extremitatea apuseană a Eurasiei, nu au lipsit inițiativele proprii destinate primirii în comunitatea creștină. În 988 și 991, două oăpetenii ale lor, Metigai și, respectiv, Kuciug, se adresează cnezului kievan Vladimir în scopul de a le înlesni sfântul botez⁷⁰. De asemenea, în primii ani ai secolului al XI-lea, strădaniile misionare ale episcopului Bruno von Querfurt se materializează prin convertirea a peste 30 de pecenegi⁷¹.

În schimb, în cazul uzilor, o audiență mult mai mare l-a dobândit prozelitismul islamic încă în momentul staționării lor în Asia Centrală. Când au avansat în preajma Volgăi Inferioare, una din căpeteniile lor, care îmbrățișase mohamedanismul, a intrat în conflict cu propriii săi consăngeni, nedispuși să-i admită noua opțiune în domeniul religiozității. Ciocniri mult mai tranșante între aderenții samanismului și cei ai Islamului, soldate în timp prin victoria acestora din urmă, au divizat vremelnic societatea uzilor în (înăturile de la răsărit de Marea Caspică⁷²). Istoria cumanilor a înregistrat și ea în deceniile anterioare cointeresele lor tribale demersuri pentru primirea cuvântului Evangheliilor atât din direcția ortodoxiei, cât și din cea a catolicismului. Vom menționa în acest cadru notificările inserate în paginile letopisețelor rusești despre solicitarea unor demnitari cumani de a fi botezați în diferite cnezate în cursul anilor 1132⁷⁴, 1168⁷⁵ și, respectiv, în 1223⁷⁶. Tot în categoria inițiativelor proprii de convertire se înscrie și apelul adresat în acest sens în anul 1227 arhiepiscopului Robert al Esztergomului de grupul condus de Bortz (Burch, Boricius), venit în Transilvania⁷⁷. O urmare directă a concretizării acestei doleanțe a fost crearea în anul următor a Episcopiei cumanilor în zona Curburii Carpaților, dieceză care nu a supraviețuit decât până la marea invazie mongolă⁷⁸. Este foarte posibil

⁶⁸ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, p. 178-179; Skylitzes, p. 239; Kedrenos, II, p. 328.

⁶⁹ Skylitzes, p. 239; Kedrenos, II, p. 328. Cf. și P. Váczy, *Les racines byzantines du christianisme hongrois*, în *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXXIV (X), 1941, 2, p. 99 și urm.; J. P. Ripoché, *La Hongrie entre Byzance et Rome: Problème du choix religieux*, în *Ungarn-Jahrbuch*, 6, 1974-1975, p. 9 și urm.; Gy. Györfly, *Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois, in Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Varșovia, 1976, p. 169 și urm.

⁷⁰ *Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopis'iu*, în *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, IX, Sankt-peterburg, 1862, p. 57, 64.

⁷¹ *Epistola Brunonis ad Henricum regem*, în *Monumenta Poloniae Historica*, I, ed. A. Bielowski, Lwow, 1864, p. 223-228.

⁷² R. P. Blake și R. N. Frye (ed.), *Notes on the Risala of Ibn-Fadlan*, în *Byzantina Metabyzantina*, I, 2, New York City, 1949, p. 17.

⁷³ Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi *On China, the Turks and India*, ed. V. Minorsky, Londra, p. 29; H. Göckenjan și I. Zimonyi (ed.), *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marvazi)*, Wiesbaden, 2001, p. 243-244.

⁷⁴ *Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopis'iu*, ed. cit., p. 158.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 236.

⁷⁶ *Ipat'evskaia letopis'*, ed. a 2-a, A. A. Shakhmatov, în *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, II, S.-Peterburg, 1908, col. 741.

⁷⁷ Emonis *Chronicon*, ed. L. Weiland, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, XXIII, Hannoverae, 1874, p. 511; *Chronica Albrici monachi Triuni Fontium*, ed. P. Scheffer-Boichorst, în *ibidem*, p. 920; *DRH, D. Relații între Țările române*, I, ed. Șt. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain, București, 1977, nr. 6.

⁷⁸ J. Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIII-XV siècles)*, ed. a 2-a, Roma, 1998, p. 24-26; V. Spinei, *Moldavia in the 11th-14th Centuries*, București, 1986, p. 52-54; Ș. Papacostea, *România în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 66 și urm.; I. O. Kniaz'kiĭ, *Slaviane, volokhi i kochevnikhi Dnestrovsko-Karpat'skikh zemel' (konets IX - ser. XIII vv.)*, Kolonna, 1997, p. 157-169; Ș. Turcuș, *Sfântul Scaun și România în secolul al XIII-lea*, București, 2001, p. 158 și urm.

ca multe din demersurile pentru adoptarea dogmelor creștine sau islamice să nu fi izvorât dintr-o simplă deducție spirituală, ci să fi fost determinată de interesul de a capta bunăvoința unor forțe politice externe.

După dispariția de pe scena istoriei a lui Giugis-han, unii dintre descendenții săi au așezat nu numai înțelegere și solicitudine pentru anumite culte, ci s-au lăsat chiar convertiți la alte religii. Astfel, pe teritoriul Hoardei de Aur, Sartak – fiul lui Batu-han, întemeietorul acestui vigoșos organism statal – etala o reală cordialitate pentru creștini și, potrivit unor izvoare orientale, ar fi acceptat chiar evanghelizarea⁷⁹. Pe de altă parte, însă, succesorul său – Berke-han, care îi era unchi –, a optat pentru islamism, cu mai bine de jumătate de secol înainte de oficializarea sa pe teritoriul Hoardei⁸⁰. Exemplele selectate mai sus se subsumează ideii toleranței religioase instituite în cadrul societăților nomade, dar relevă și o anumită receptivitate față de manifestările de cult ale comunităților sedentare învecinate, receptivitate cu impact fără reverberații ample, înpătat spre a susceptibilității un procent cât de cât semnificativ din cadrul nucleelor tribale nomade.

Nu întotdeauna este facil de a se face distincția între invazii și migrații. Pentru a diferenția cele două procese este necesar să se determine dacă acțiunile militare au avut sau nu repercusiuni pe plan etnolingvistic și cât de perene s-au dovedit acestea. În majoritatea cazurilor, elementele turcice sau mongolice stabilite în regiunile chineze, persane, arabe, caucaziene, bizantine, bulgare, ungare, românești etc. au sfârșit prin a fi absorbite în masa băștinașilor, care le erau superiori nu numai din punct de vedere numeric, ci și în privința nivelului de civilizație. Procesul de asimilare s-a manifestat atât asupra loturilor de nomazi aflate în stare de vasalitate în raport cu autoritățile statelor care le-au dirijat colonizarea cât și asupra grupurilor propulsate în fruntea entităților statale cucerite. Respectivul proces a implicat în egală măsură asimilarea etnică, confesională și culturală. Chiar dacă enclavale nomade au fost acelea încorporate în structurile autohtone, fluxul influențelor nu a rămas unidirecțional. Dimpotrivă, și comunitățile locale au recepționat înrăuriri polivalente din partea noilor veniți în sens pozitiv sau negativ, unele dintre ele cu efecte perene.

În situațiile în care comunitățile nomade și sedentare au rămas autonome și au locuit separat, ele și-au păstrat identitatea culturală. Deosebiriile tranșante în privința modului de trai, ocupațiilor, structurilor sociale, confesionale și politice au constituit o stavilă în calea unei reale fuziuni. În esență nomazii și sedentarii reprezentau două tipuri diferite de civilizații, aflate în ipostaze antinomice. În momentele de actualizare a raporturilor dintre ei s-a ajuns în tentative de extirpare sau neutralizare reciprocă, dar ele au alternat cu perioade de conviețuire pașnică, ce au permis contacte confesionale, comerciale, eolucrări pe plan militar etc. Aceste apropieri au asigurat punți de legătură între cele două categorii de civilizații, fără să conducă însă spre o fuziune a lor. Fenomenele de simbioză și apoi de sinteză culturală au pășit pragul materializării doar atunci când enclave de păstori nomazi au fost colouizate în teritoriile comunităților sedentare sau când reprezentanții ai nomadismului pastoral și ecvestru și-au extins supremația asupra statelor învecinate și s-a ajuns la forme complexe de conviețuire cu localnicii. Pătrunzând în ambianța societăților sedentare, nomazii au fost uneori în măsură, datorită dinamismului și dărzeniei lor, să-i inoculeze un plus de energie și vitalitate.

De cele mai multe ori nivelul de civilizație al sedentarelor era pe ansamblu superior celui al nomazilor, fapt absolut firesc, întrucât prin modul de trai în continuă mișcare și prin natura ocupațiilor păstorești ei nu aveau posibilitatea de a accede spre performanțe deosebite în sfera culturală. De asemenea, normele lor de viață, adânc ancorate în tradiționalism, constituiau o adevărată antiteză a progresului. Cu toate acestea, după cum relevă elocvent cercetările arheologice, unele comunități de crescători de animale au etalat reale disponibilități îndeosebi în domeniul preiucării metalului (Fig. 6-8), osului și cornului (Fig. 9). Erau produse cu prioritate diverse categorii de arme, unelte și piese de harnașament din fier, absolut necesare pentru întreprinderile războinice, vânătoare și pentru păstoritul ecvestru. În ceea ce privește armele, este cert că acestea nu erau procurate prin comerț de la populațiile vecine, care nu puteau comite eroarea de a contribui la înarmarea prezumtivilor

⁷⁹ Ala-ad-Din 'Ata-Malik Iuvaini, *History of the World-Conqueror*, I, ed. J. A. Boyle, Manchester, 1958, p. 268; *Extrait de l'Histoire universelle de Vartan*, în *Les Mongols d'après les historiens arméniens*, ed. Éd. Dulaurier, în *Journal Asiatique*, Ser. a V-a, XVI, 1860, 10-11, p. 291; Gregory Abū'l-Faraj (Bar Hebraeus), *The Chronography*, I, ed. E. A. Wallis Budge, Londra, 1932 (reprinted Amsterdam, 1976), p. 398.

⁸⁰ S. Zakirov, *Diplomatičeskie otnošeniiia Zolotoi Ordy s Egiptom (XIII-XIV vv.)*, Moscova, 1966, p. 48 și urm.; I. Vászary, „History and Legend” în *Berke Khan's Conversion to Islam*, în *Aspects of Altaic Civilizations*, III, *Proceedings of the Thirteenth Meeting of the Permanent International Altaic Conference, Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19-25, 1987*, ed. D. Sinor, Bloomington, Indiana, 1990, p. 230-252; D. DeWeese, *Islamization and Native Religion on the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park, Pennsylvania, 1994, p. 81 și urm.

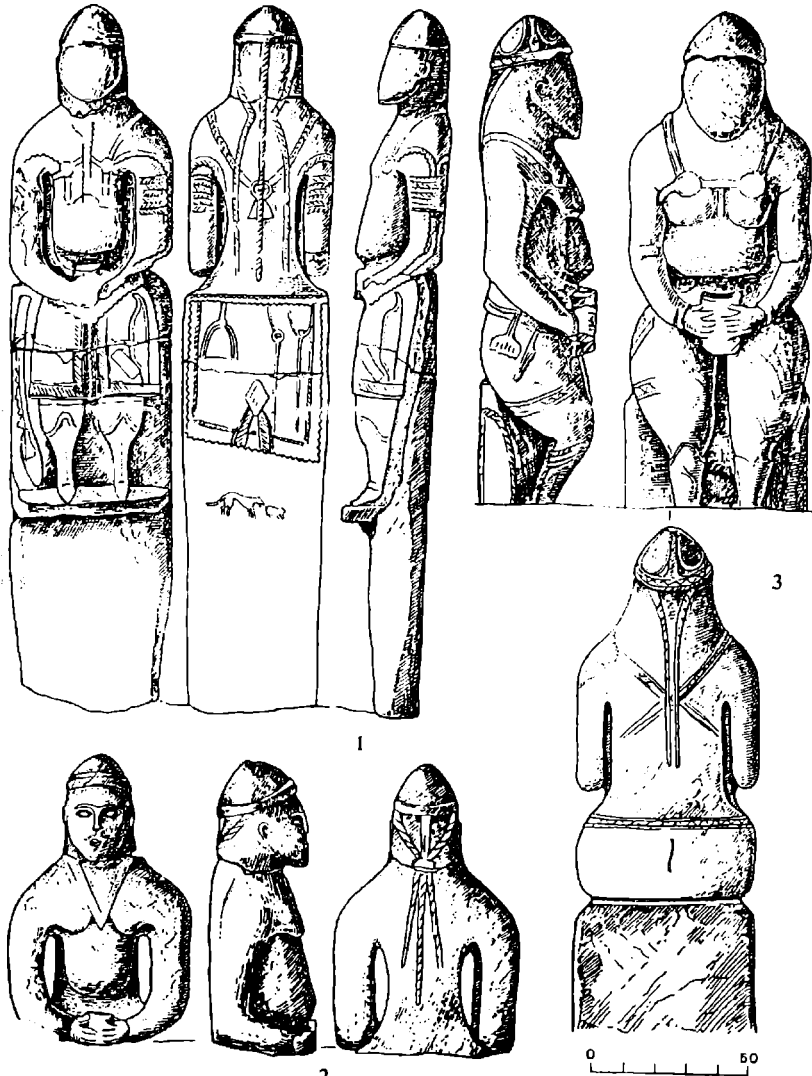

Fig. 12. Reprezentări antropomorfe masive din piatră, așa-numite *balbals* sau *kamennye baby*, atribuite polovților /cumanilor din zona meridională a Europei Răsăritene de la începutul mileniului al II-lea, păstrate în muzeele de istorie de la Simferopol și Eupatoria.

dușmani. În afară de piesele din fier, unele triburi din stepele est-europene, printre care ungurii, peccenegii și cumanii, au manifestat o mare dexteritate în producerea accesoriilor vestimentare și a obiectelor de podoabă din bronz, argint și aur, ornamentate în tehnici complicate de orfevrărie cu motive florale, geometrice, zoomorfe și

antropomorfe⁸¹. Multe dintre acestea trădează nu numai cunoștințe tehnice elevate în arta metalurgiei, ci și un rafinat gust artistic. Prin nivelul lor calitativ respectivele piese depășesc adesea pe celea realizate de vecinii sedentari ai nomazilor. Aceiași lucru se poate afirma și în cazul statuiilor masive din piatră cu imagini antropomorfe – așa-numitele *balbals* sau *kamennye baby* –, aparținând etniilor turcice din Asia Centrală din ultimele secole ale mileniului I⁸² (Fig. 10-11) și cumanilor (eventual și altor neamuri turcice) din Europa Răsăriteană de la începutul mileniului următor⁸³ (Fig. 12). Dat fiind că dispuneau de mari cantități de lână, este posibil ca triburile nomade să fi realizat și țesături de calitate. Perisabilitatea acestor produse a împiedicat din păcate recuperarea lor de către arheologi. Cu toate că majoritatea entităților nomade medievale nu dispunea de o scriere proprie⁸⁴, unele din cunoștințele lor intelectuale și din creațiile lor literare s-au putut transmite și înregistra mai târziu grație viabilității tradiției orale din microcosmosul stepelor. Manifestările lor artistice au receptat eclectic și anumite înfrâuriri străine, îndeosebi din lumea orientală, dar au păstrat totodată ingomitatea și seva lor primară, reliefând atașamentul imprescriptibil față de cutumele strămoșești.

Atâta timp cât societățile sedentare au rămas la stadiul vieții rurale, diferența de nivel cultural dintre ele și celea nomade nu a fost tranșantă, căci colectivitățile rurale agricole, angajate în munca aspră a cultivării pământului – cu randamente corelate medii –, care le storcea întreaga energie, nu-și puteau permite și îndeletniciri cu un anumit standard de elevație. De altfel, ar fi o eroare să se admită aprioric superioritatea culturală a tuturor societăților sedentare față de celea nomade. În legătură cu acest aspect vom subscris la verdictul năzitant al lui Lucien Febvre, care postula: „Ie nomadisme pastoral peut constituer et constitue souvent un progrès sur le sédentarisme passif et humilité...”⁸⁵. Cu totul alte posibilități deținea locuitorii orașelor, unde varietatea și eficiența activităților meșteșugărești și comerciale generau bogăție și o pronunțată diviziune a muncii și unde preocupările de ordin artistic și cultural își găsesc un loc privilegiat de afirmare. Orice comparație între performanțele economice și culturale ale centrelor urbane – indiferent de situarea lor în Asia sau în Europa – și cele ale grupurilor pastorale este evident în defavoarea acestora din urmă.

Nomazii autentici nu s-au simțit de obicei atrași de ambientul vieții din mediul urban nici când au ajuns în situația de a locui în proximitatea așezărilor cu caracter citadin, a căror opulență sfidătoare o invidiau. Atunci când au luat în stăpânire orașe din țările învecinate, de regulă nu au avut tentația de a se muta în edificiile impozante rămase disponibile și nici de a-și fixa corturile tradiționale în perimetrul citadin. Cu toate

⁸¹ N. Fettich, *Die Metallkunst der landnehmenden, Ungarn* (Archaeologia Hungarica, XXI), Budapesta, 1937; G. A. Fëdorov-Davydov, *Iskusstvo kočevnikov i Zolotoi Ordı. Očerki kul'tury i iskusstva narodov Evrazijskikh stepei i Zolotoordynskikh goradov*, Moscova, 1976; A. O. Debroliubskii, *op. cit.*; V. A. Ivanov, V. A. Kriger, *op. cit., passim*; A. Pálóczi Horváth, *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Budapesta, 1989; *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, ed. I. Fodor, în colab. cu L. Révész, M. Wolf, I. M. Nepper, Budapesta, 1996; P. P. Tolochko, *op. cit.*; G. N. Garustovich, V. A. Ivanov, *op. cit., passim*.

⁸² L. A. Evtiukhova, *Kamennye izvaianiia Iuzhnoi Sibiri i Mongolii*, în *Materialy i issledovaniia po arkhologii Sibiri*, ed. S. V. Kiselev (MA, 24), Moscova, 1952, p. 72-120; I. A. Sher, *Kamennye izvaianiia Semirech'ia*, Moscova-Leningrad, 1966; I. Erdélyi, *Recently found relics of Turkic stone sculpture from the territory of the Mongolian People's Republic*, în *Arts of the Eurasian Steppelands*, ed. Ph. Denwood (Colloquies on Art & Archaeology in Asia No. 7), Londra, 1978, p. 203-217; O. Belli, *Kirgizistan da taş balbal ve insan biçimli heykeller / Stone Balbals and Statues in Human Form in Kirghizistan*, Istanbul, 2003, *passim*; idem, *Stone Statues and Balbals in Turkic World*, în *Tüba-Ar. Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 6, 2003, p. 85-116.

⁸³ N. Veselovskii, *Sovremennoe sostoianie voprosa o «Kamennykh babakh» ili «Balbalakh»*, în *Zapiski Imperatorskago Odesskago obshchestva. Istoriia i drevnostei*, XXXII, 1915, p. 408-444; A. Salmony, *Notes on a «kamennaya baba»*, în *Artibus Asiae*, XIII, 1950, 1/2, p. 5-6; G. A. Fëdorov-Davydov, *Kochevniky Vostochnoi Evropy...*, p. 166-193; S. A. Pletnëva, *Polovetskie kamennye izvaianiia (Arkhologija SSSR. Svod arkhologicheskikh istochnikov, E4-2)*, Moscova, 1974; J. R. Daszkiewicz, E. Tryjarski, *Kamennye baby prichernomorskikh stepei*, Wrocław-Varşovia-Cracovia-Gdańsk-Lódź, 1982; L. S. Geras'kova, *Skul'ptura seređn'ovichnikh kočevnikov stepi Skhidnoi Evropi*, Kiev, 1991; eadem, *Novoe v izuchenii monumental'noi skul'ptury kočevnikov srednevekov'ia*, în *Stratum plus*, Sankt-Peterburg-Chişinău-Odesa, 1999, 5, p. 408-430; E. Tryjarski, *Bestattungssitten türkischer Völker auf dem Hintergrund ihrer Glaubensvorstellungen*, trad. C.-S. v. Schwerin, prelucr. R. Schletzer, Berlin, 2001, p. 294 și urm.

⁸⁴ Inscripții – așa-numite „runic” turcice – deosebit de revelatoare au fost descoperite în Asia Centrală și în estul Siberiei, îndeosebi pe cursul Orhonului și al Ieniseiului, fiind datate în secolul al VIII-lea și în veacurile următoare. Numărul celor depistate în răsăritul Europei este mult mai redus. Descifrarea, atribuirea etnică și încadrarea cronologică a unor texte terce, ca și originea alfabetului „runic”, de altfel, rămâne încă în sfera incertitudinilor. Cf. G. Clauson, *The origin of the Turkish „runic” alphabet*, în *Acta Orientalia ediderunt Societates Orientales Danica Norvegica Svecica (Le Monde Oriental)*, XXXII, 1970, p. 49-76; I. L. Kyzlasov, *Runiceskije pis'mennosti evrazijskikh stepei*, Moscova, 1994; E. Tryjarski, *Runes and runelike scripts of Eurasian area*, în *Archivum Ottomanicum*, 20, 2002, p. 5-80.

⁸⁵ L. Febvre, *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1938, p. 321.

acestea, încă din ultimele secole ale mileniului I d. Ch. și până în perioada premongolă, diverse comunități nomade turcice din Asia Centrală s-au implicat în ridicarea unor tribale și a unor așezări cu specific urban. Ele au servit ca reședințe chaganilor și altor reprezentanți ai elitei tribale, dar și ca puncte comerciale. Rețeaua destul de densă a orașelor din China și din Asia Centrală Occidentală a fost desigur luată drept model de către grupurile pastorale⁸⁶. Totodată, câteva orașe construite de alte populații, care au ajuns în sfera de dominație a uzilor, cumaniilor și mongolilor, s-au bucurat de protecție, ei conștientizând că impozitarea anumitor activități lucrative era generatoare de câștig. Cîțiar dacă nu au contribuit direct la întemeierea unor autentice orașe, anumite reședințe ale căpeteniilor de triburi din regiunea meridională a Europei Răsăritene, îndeosebi cele unde iernau împreună cu vitele, au putut dobândi calitatea de tabere permanente, cu anumite trăsături de centre preurbane, unde se grupau fie și sezonier un număr de meșteșugari și negustori. Cu toate că nu erau versați în practicile comerciale, nomazii nu numai că nu le disprețuiau, ci le încuajau constant, airăgând în teritoriile pe care le dominau negustorii din alte țări, atât pentru a-și procura anumite bunuri, cât și pentru a obține beneficii pecuniare de pe urma protejării comerțului de tranzit.

Sedentarizarea colectivităților nomade s-a putut produce din cauza dificultăților economice, a contradicțiilor etnico-demografice interne, a schimbărilor climatice majore, dar mai ales a presiunilor venite din exterior⁸⁷. Societățile tribale pastorale din stepe s-au dovedit mai vulnerabile din acest punct de vedere atunci când au fost nevoite să-și părăsească propriile ținuturi și se stabilească pe teritoriul altor state, unde și-au pierdut autonomia. Presiunile administrative, militare, economice și confesionale au contribuit la schimbarea treptată a modului lor de trai, produsă concomitent cu procesul de convertire și de deznaționalizare a lor. Dislocarea și sedentarizarea forțată a avut efecte dezastruoase pentru conservarea entității lor etnice, astfel că populații întregi, odinioară numeroase și pline de vigoare, au sfârșit prin a fi asimilate progresiv de vecinii mai puternici sau mai civilizați. Nu toate etniile nomade, care au fost silit să-și abandoneze teritoriile datorită convulsiunilor din arealul euroasiatic, au avut însă un destin atât de lămentabil. Dimpotrivă, unele dintre ele au reușit să dobândească alte teritorii adecvate pășunării și să-și păstreze independența. La aceste grupuri umane – cazul ungarilor și al turcilor otomani –, chiar dacă s-au conturat la un moment dat tendințele de adoptare a traiului sedentar, nu s-au produs bulversări interne destabilizatoare, între altele și pentru că evoluția de la un mod de trai la altul s-a desfășurat în mod gradat și relativ echilibrat, pe fondul unei anumite conjuncturi politice favorabile.

În cartea *Facerii* (I, 4) a *Vechiului Testament*, creată într-o vreme când nomadismul pastoral era omniprezent pe cele mai multe meridiane ale mapamondului, fiul cel mai mare al lui Adam și al Evei, Cain, lucrător al pământului, este cel care își ucide fratele, pe Abel, păstor de turme. În universul biblic agricolul este cel care etalează agresivitate, iar victima sa este crescătorul de animale, adică exact invers decât sugerează marea majoritate a surselor antice și medievale. Să fi fost aceasta o anticipare a amurgului agonizant al tuturor formelor de nomadism de la cumpăna mileniilor II și III d. Ch.?

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE SELECTIVE

- Agatshanov, S.G., *Gosudarstvo sel' dzhukidov i Sredniaia Azia v XI-XII vv.*, Moscova, 1991.
- Akishev, K. A., *K probleme proiskhozhdeniia nomadizma v aridnoi zone drevnego Kazakhstana*, în *Poiski i raskopki v Kazakhstane*, Alma-Ata, 1972, p. 31-46.
- Aallsen, Th. T., *Conquest and Culture in Mongol Eurasia*, Cambridge, 2001.
- *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*, coord. I. Erdélyi, Budapesta, 1977.
- Andrews, P.A., *Nomad Tent Types in the Middle East*, I, *Framed Tents*, 1, 2, Wiesbaden, 1997.
- Idem, *Felt Tents and Pavilions. The Nomadic Tradition and its Interaction with Princely Tentage*, I, II, Londra, 1999.
- *Arts of the Eurasian Steppelands*, ed. Ph. Denwood (*Colloquies on Art & Archaeology in Asia No. 7*), Londra, 1978.

⁸⁶ T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Geneza miast u dawnych ludów tureckich (VII-XII w.)*, Wrocław-Varșovia-Cracovia-Gdańsk, 1978, p. 28 și urm.; E. Esin, *Baliq and Ordu (The early Turkish circumvallations, in architectural aspects)*, în *Central Asiatic Journal*, 27, 1983, p. 168-208.

⁸⁷ A. M. Khazanov, *Characteristic Features of Nomadic Communities in the Eurasian Steppes*, în *The Nomadic Alternative...*, p. 121 și urm.; *When Nomads Settle. Processes of Sedentarization As Adaptation and Response*, ed. Ph. C. Salzman, în colab. cu E. Sadala, New York, 1980; D. Kshibekov, *Kochevoe obschestvo: genesis, razvitiie, upadok*, Alma-Ata, 1984, p. 209 și urm.; J. E. Rafferty, *The Archaeological Record on Sedentariness: Recognition, Development, and Implications*, în *Advances in Archaeological Method and Theory*, 8, ed. M. B. Schiffer, Orlando, Florida, 1985, p. 118 și urm.

- Ashtor, E., *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Londra, 1976.
- *L'Asie des steppes d'Alexandre le Grand à Gengis Khân*, coord. J.-P. Desroches, Paris-Barcelona, 2000.
- Bălînt, C., *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Viena-Köln, 1989.
- Barfield, Th. J., *The Perilous Frontiers. Nomadic Empires and China*, Cambridge, Mass.-Oxford, 1996.
- Barthold, W., *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, ed. M. Donskis, Paris, 1945.
- Bazin, L., *Les peuples turcophones en Eurasie: un cas majeur d'expansion ethno-linguistique*, în *Hérodote. Revue de géographie et de géopolitique*, 42, 1986, 3, p. 75-108.
- Berend, N., *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and «Pagans» in Medieval Hungary, c. 1000 - c. 1300*, Cambridge, 2001.
- Bollig, M. și Casimir, M. J., *Pastorale Nomaden*, în *Handbuch der Ethnologie. Festschrift für Ulla Johansen*, ed. Th. Schweizer, M. Schweizer, W. Kokot, Berlin, 1993, p. 521-560.
- Brătianu, Gh. I., *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, ed. a 2-a, trad. M. Spinei, ed. V. Spinei, Iași, 1999.
- Bregel, Y., *Turko-Mongol influences in Central Asia*, în *Turko-Persia in Historical Perspective*, ed. R. L. Canfield, Cambridge-New York-Port Chester-Melbourne-Sydney, 1991, p. 53-77.
- Brentjes, B., Vasilievsky, R. S., *Schamanenkronne und Weltenbaum. Kunst der Nomaden Nordasiens*, Leipzig, 1989.
- Cahen, C., *Nomades et sédentaires dans la monde musulman du milieu du Moyen Âge*, în idem, *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Damasc, 1977, p. 423-437.
- *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. Sinor, Cambridge, 1990.
- Chabros, K., Dulam, S., *La nomadisation mongole: techniques et symbolique*, Bloomington, Indiana, 1990.
- Chaliand, G., *Les Empires nomades de la Mongolie au Danube (Ve-IVe siècles av. J.-C. -XVe-XVIe siècles ap. J.-C.)*, Paris, 1995.
- *Change and Development in Nomadic and Pastoral Societies*, ed. J. G. Galaty și Ph. C. Salzman, Leiden, 1981.
- Chapman, J. și Hamerow, H., *Introduction: On the Move Again – Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, în *Migrations and Invasions in Archaeological Explanation*, ed. J. Chapman și H. Hamerow, Oxford, 1997, p. 1-7.
- Chekin, L. S., *The Godless Ishmaelites: The Image of the Steppe in Eleventh-Thirteenth-Century Rus'*, în *Russian History / Histoire Russe*, 19, 1992, 1-4, p. 9-28.
- Chirtoagă, I., *Dim istoria Moldovei de Sud-Est până în anii '30 ai sec. al XIX-lea*, Chișinău, 1999.
- Christian, D., *State Formation in the Inner Eurasian Steppe*, în *Silk Road Studies*, II, *Worlds of the Silk Roads: Ancient and Modern*, ed. D. Christian și C. Benjamin, Macquarie University, Australia, 1998, p. 51-76.
- Idem, *Silk Roads or Steppe Roads ? The Silk Roads in World History*, în *Silk Road Studies*, IV, *Realms of the Silk Roads: Ancient and Modern*, ed. D. Christian și C. Benjamin, Macquarie University, Australia, 2000, p. 67-94.
- Ciocîltan, V., *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998.
- Cosmo, N. di, *State Formation and Periodization in Inner Asian History*, în *Journal of World History*, 10, 1999, 1, p. 1-40.
- Couchaux, D., *Habitats nomades*, Paris, 1980.
- Cribb, R., *Nomads in archaeology*, Cambridge, 1991.
- *Culture and Environment in Inner Asia*, 1, *The Pastoral Economy and the Environment*, ed. C. Humphrey și D. Sneath, Cambridge, 1996.
- *Desht-i Kipchak i Zolotaia Orda v stanovenii kul'tury evrazijskikh narodov*, ed. gen. D. M. Nasilov, Moscova, 2003.
- Diaconu, P., *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978.
- Dobroliubskii, A. O., *Kochevnikii Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia v epokhu srednevekov'ia*, Kiev, 1986.
- Drompp, M. R., *Centrifugal Forces in the Inner Asian «Heartlands»: History versus Geography*, în *Journal of Asian History*, 23, 1989, p. 134-163.
- Eberhard, W., *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, ed. a 2-a, Leiden, 1970.
- *Ecology and Empire. Nomads in the Cultural Evolution of the Old World*, ed. G. Seaman (*Proceedings of the Soviet-American Academic Symposia in Conjunction with the Museum Exhibition Nomads: Masters of the Eurasian Steppe*, 1), Los Angeles, 1989.
- Ecsedy, I., *Nomadic Society and the Hungarian Conquerors' Tribal Society of Oriental Origin*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 55, 2002, 1-3, p. 135-141.
- Eliade, M., *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris, 1951.
- *Etnichna istoriia davn'oi Ukraini*, ed. P. P. Tolochko (ed. gen.), D. N. Kozak, O. P. Motsia, V. Iu. Murzin, V. V. Otroschenko, S. P. Segeda, Kiev, 2000.
- *Etnografia continentelor*, II, 2, gen. ed. S. P. Tolstov, M. G. Levin și N. N. Cheboksarov, București, 1961.
- *Être nomade aujourd'hui*, Neuchâtel, 1979.
- *Etymological dictionary of the Altaic languages*, ed. S. Starostin, A. Dybo, O. Mudrak, I, Leiden-Boston, 2003.

- Febvre, L., *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique a l'histoire*, Paris, 1938.
- Fédorov-Davydov, G. A., *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'iu zolotoordynskikh khanov*, Moscova, 1966.
- Idem, *Iskustvo kochevnikov i Zolotoi Ord. Ocherki kul'tury i iskustva narodov Evraziiskikh stepei i zolotoordynskikh gorodov*, Moscova, 1976.
- Fodor, I., *Altungarn, Bulgartürken und Ostslawen in Südrussland (Archäologische Beiträge) (Acta Antiqua et Archaeologica, XX, Opuscula Byzantina), IV*, Szeged, 1977.
- *Foundations of Empire. Archaeology and Art of the Eurasian Steppes*, ed. G. Seaman (*Proceedings of the Soviet-American Symposia in Conjunction with the Museum Exhibition Nomads: Masters of the Eurasian Steppe*, 3), Los Angeles, 1992.
- Fourniau, V., *Le Semiretchie et la Transoxiane: leurs liens dans l'histoire des turcisations et des sédentarisationes en basse Asie Centrale*, in *Hommes et terres d'Islam. Mélanges offerts à Xavier de Planhol*, ed. D. Balland, II, Teheran-Louvain, 2000, p. 229-242.
- Friend, W. H. C., *Nomads and Christianity in the Middle Ages*, in *Journal of Ecclesiastical History*, XXVI, 1975, 3, p. 209-221.
- Galvin, K. A., *Nomadism*, in *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, ed. D. Levinson, M. Ember, 3, New York, 1996, p. 859-862.
- Garustovich, G. N., Ivanov, V. A., *Oguzi i pechenegi v evraziiskikh stepiakh*, Ufa, 2001.
- Göckenjan, H., *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972.
- Idem, *Kundschafter und Späher. Ein Beitrag zur Strategie und Taktik reiternomadischer Kriegsführung*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 53, 2000, 3-4, p. 187-202.
- *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*, ed. R. Rolle, M. Müller-Wille și K. Sietzel, cu asist. edit. a lui P. P. Tolocko și V. Ju. Murzin, Schleswig, 1991.
- Golden, P. B., *Nomads and their Sedentary Neighbors in Pre-Çinggisid Eurasia*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VII, 1987-1991, p. 41-81.
- Idem, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden, 1992.
- Idem, *War and Warfare in the Pre-Çinggisid Western Steppes of Eurasia*, in *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, ed. N. di Cosmo, Leiden-Boston-Köln, 2002, p. 105-172.
- Golubovskii, P., *Pechenegi, torki i polovtsy do nashestviia tatar. Istoriia iuzhno-russkikh stepei LX-XIII vv.*, Kiev, 1884.
- Grousset, R., *L'Empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, ed. a 4-a, Paris, 1969.
- Grønbech, K., *The Steppe Region in World History, II*, in *Acta Orientalia ediderunt Societates Orientales Danica Norvegica Svecica (Le Monde Oriental)*, XXIV, 1959, p. 15-28.
- Gumilëv, L.N., *Drevniaia Rus' i Velikaia step'*, 1, 2 (= idem, *Sochineniia*, ed. A. I. Kurkchi, 7, 8), Moscova, 1997.
- Gyárfás, I., *A jász-kunok története*, I, Kecskemét, 1870; II, Kecskemét, 1873; III, Szolnok, 1883; IV, Budapesta, 1885.
- Hartog, F., *Les Scythes imaginaires: espace et nomadisme*, in *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 34, 1979, 6, p. 1137-1154.
- Herrmann, A., *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, I, Berlin, 1910.
- Hildinger, E., *Warriors of the Steppe. A Military History of Central Asia. 500 B.C. to 1700 A.D.*, Kent, 1997.
- *History of civilizations of Central Asia*, III, *The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, ed. B.A. Litvinsky, coedit. Zhang Guang-da și R. Shabani Samghabadi, Paris, 1996; IV, I, *The age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century*, ed. M. S. Asimov și C. E. Bosworth, Paris, 1998.
- *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique*, ed. H. R. Roemer, cu asist. edit. a lui W.-E. Scharlipp (*Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*, I), Berlin, 2000.
- *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, coord. Șt. Pascu, R. Theodorescu, București, 2001.
- *Istoriia tatar s drevneishikh vremen*, I, *Narody stepnoi Evrazii v drevnosti*, ed. gen. M. Usmanov, R. Khakimov, Kazan, 2002.
- Ivanov, V.A., *Pitiami stepnykh kochevii*, Ufa, 1984.
- Jagchid, S., *Patterns of Trade and Conflict between China and the Nomads of Mongolia*, in *Zentralasiatische Studien*, II, 1977, p. 177-204.
- Jentsch, Ch., *Das Nomadentum in Afghanistan. Eine geographische Untersuchung zu Lebens- und Wirtschaftsformen im asiatischen Trockengebiet*, Meisenheim am Glan, 1973.
- Jettmar, K., *Die Entstehung der Reiternomaden*, in *Saeculum*, 17, 1966, p. 1-11.
- *A Kárpát-medence és a steppe*, ed. A. Márton, Budapesta, 2001.
- Khazanov, A. M., *Nomads and the outside world*, trad. J. Crookenden. Cambridge, 1984.
- Idem, *Ecological Limitations of Nomadism in the Eurasian Steppes and their Social and Cultural Implications*, in *Asian and African Studies*, 24, 1990, p. 1-15.
- Klengel, H., *Zwischen Zelt und Palast. Die Begegnung von Nomaden und Sesshaften in alten Vorderasien*, Vienna, 1972.
- Kliashtornyi, S. G., Savinov, D. G., *Stepnye imperii Evrazii*, Sankt-Peterburg, 1994.

- Klimkeit, H.-J., *Die Seidenstrasse. Handelsweg und Kulturbrücke zwischen Morgen- und Abendland*, Köln, 1988.
- Kniaz'kii, I. O., *Slaviane, volokhi i kochevnikhi Dnestrovsko-Karpatskikh zemel' (konets IX – ser. XIII vv.)*, Kolonna, 1997.
- Koder, J., *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Graz-Viena-Köln, 1984.
- Konovalova, I. G., Perkhavko, V. B., *Drevniaia Rus' i Nizhnee Podunav'e*, Moscova, 2000.
- Kradin, N. N., *The Origins of the State Among the Pastoral Nomads*, in *Ethnohistorische Wege und Lehrjahre eines Philosophen. Festschrift für Lawrence Krader zum 75. Geburtstag*, Frankfurt am Main, 1995, p. 163-177.
- Idem, *Social Evolution among the Pastoral Nomads*, in *The Colloquia of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forlì (Italia) 8-14 September 1996*, 16, *The Prehistory of Asia and Oceania*, ed. G. E. Afanas'ev, S. Cleuziou, J. R. Lukacs, M. Tosi, Forlì, 1996, p. 11-47.
- Kshibekov, D., *Kochevoe obshchestvo: genezis, razvitiie, upadok*, Alma-Ata, 1984.
- Kramarovskiy, M. G., Shchukin, M. B., *Nomads on Their Way to Europe (Northern Black Sea Reaches in the 3d-4th – 13th-14th c.c.)*, in *Teoderico e i Goti tra Oriente e Occidente*, ed. A. Carile, Ravenna, 1995, p. 161-170.
- *Kunst und Kultur entlang der Seidenstrasse*, ed. H. G. Franz, Graz, 1986.
- Kürsat-Ahlers, E., *Aspects of State Formation Processes among the Ancient Eurasian Nomads*, in *The Colloquia of the XIII International Congress...*, 16, Forlì, 1996, p. 25-48.
- Kwanten, L., *Imperial Nomads. A History of Central Asia, 500-1500*, University of Pennsylvania Press, 1979.
- Lattimore, O., *Mongol Journeys*, New York, 1975.
- Lebedynskiy, I., *Les Nomades. Les peuples nomades de la steppe des origines aux invasions mongoles (IXe siècle av. J.-C.-XIIIe siècle apr. J.-C.)*, Paris, 2003.
- Leeuwen, C.v., Emeljnenko, T., Popova, L., *Nomads in Central Asia. Animal husbandry and culture in transition (19th-20th century)*, Amsterdam, 1993.
- Legrand, J., *Aux origines des Mongols: formation ethnique, histoire et pastoralisme nomade*, in *Slovo. Revue du Centre d'Études Russes, Eurasiennes et Sibériennes*, 14, 1994, p. 23-44.
- Lindner, R. P., *What Was a Nomadic Tribe ?*, in *Comparative Studies in Society and History*, 24, 1982, p. 689-711.
- Machatschek, F., *Landeskunde von russisch Turkestan*, Stuttgart, 1921.
- Makkay, J., *The Formation of Pastoral Economy in the Carpathian Basin*, in *The Colloquia of the XIII International Congress...*, 16, Forlì, 1996, p. 121-131.
- Menges, K. H., *The Turkic languages and peoples. An Introduction to Turkic studies*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1994.
- *Migrations en Asie. Migrants, personnes déplacées et réfugiés / Migrationen in Asien. Abwanderung, Umsiedlung und Flucht*, ed. M. Centlivres-Demont, Berna, 1983.
- Miquel, A., *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*, I, II, Paris, 2001.
- Nagrodzka-Majchrzyk, T., *Geneza miast u dawnych ludów tureckich (VII-XII w.)*, Wrocław-Varşovia-Cracovia-Gdańsk, 1978.
- Nicolle, D. C., *Attila and the Nomad Hordes. Warfare on the Eurasian Steppes 4th-12th Centuries*, Londra, 1990.
- *Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart*, Berlin, 1981.
- *Nomads in the Sedentary World*, ed. A. M. Khazanov și V. Wink, Richmond, Surrey, 2001.
- *Nomaden und ihre Umwelt im Wandel*, ed. E. Baum, Witzenhausen, 1989.
- *Nomads of Eurasia*, ed. V. N. Basilov, trad. M. Fleming Zirin, Los Angeles, 1989.
- *Nomades et sédentaires en Asie Centrale. Apports de l'archéologie et de l'ethnologie*, ed. H.-P. Francfort, Paris, 1990.
- *Nomadismus als Entwicklungsproblem*, ed. W. Kraus, Bielefeld, 1969.
- Oshanin, L. V., *Anthropological Composition of the Population of Central Asia, and the Ethnogenesis of its Peoples: II*, trad. V. M. Maurin, Cambridge, Mass., 1964.
- Pálóczy Horváth, A., *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Budapesta, 1989.
- Idem, *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kumok régészeti kultúrájában*, Karcag, 1994.
- Paksoy, H. B., *Nationality or Religion? View of Central Asian Islam*, in *International Journal of Central Asian Studies*, Seul, 3, 1998, p. 1-60.
- *Pastoral production and society: proceedings of the international meeting on nomadic pastoralism, Paris 1-3 December 1976*, Cambridge, 1979.
- Planhol, X. de, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam*, Paris, 1968.
- Pletneva, S. A., *Kochevnikhi srednevekov'ia*, Moscova, 1982.
- Eadem, *Kochevnikhi iuzhnorusskikh stepei v epokhu srednevekov'ia IV-XIII veka. Uchebnoe posobie*, Voronej, 2003.
- Pohl, W., Metzner-Nebelsick, C., Daim, F., *Reitenomadnen, in Reallexikon der Germanischen Altertumskunde von Johannes Hoops*, coord. R. Müller, ed. H. Beck, D. Geuenich, H. Steuer, Berlin-New York, 2003, p. 395-412.
- Pritsak, O., *Studies in medieval Eurasian history* (Variorum Reprints), Londra, 1981.
- Radloff, W., *Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagebuche*, I, II, ed. a 2-a, Leipzig, 1893.
- Ratzel, F., *The History of Mankind*, III, trad. A. J. Butler, Londra, 1898.
- Ruotsala, A., *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century Encountering the Other*, Helsinki, 2001.

- Roux, J.-P., *L'Asie Centrale. Histoire et civilisations*, Paris, 1997.
- Rowton, M., *Enclosed Nomadism*, in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII, 1974, 1, p. 1-30.
- Idem, *Economic and Political Factors in Ancient Nomadism*, in *Nomads and Sedentary Peoples*, ed. J. S. Castillo (30th International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa), Mexico, 1981, p. 25-36.
- *Rulers from the Steppe. State Formation on the Eurasian Periphery*, ed. G. Seaman și D. Marks (*Proceedings of the Soviet-American Academic Symposia in Conjunction with the Museum Exhibition Nomads: Masters of the Eurasian Steppe*, 2), Los Angeles, 1991.
- Savvides, A. G. C., *Oi Tōturkoi kai tō Byzantia*, I, *Προ-Όθωμανικά φύλα στην Άσία καί στα Βαλκάνια*, Athena, 1996.
- Scholz, F., *Nomadismus. Theorie und Wandel einer sozio-ökologischen Kulturweise*, Stuttgart, 1995.
- Sinor, D., *Innar Asia and its Contacts with Medieval Europe* (Variorum Reprints), Londra, 1977.
- Idem, *Studies in Medieval Inner Asia* (Variorum), Aldershot-Brookfield, Vermont, 1997.
- Smith, Jr., J. M., *Turanian Nomadism and Iranian Politics*, in *Iranian Studies*, XI, 1978, p. 57-81.
- Idem, *Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tūmens*, in *The Mongol empire and its legacy*, ed. R. Anitai-Preiss și D. O. Morgan, Leiden-Boston-Köln, 1998, p. 39-56.
- Soucek, S., *A History of Inner Asia*, Cambridge, 2000.
- Spinei, V., *Realitățile etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985.
- Idem, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca, 2003.
- Stahl, H. H., *Studii de sociologie istorică*, București, 1972.
- *Step' Evrazii v epokhu srednevekov'ia*, ed. gen. S. A. Pletněva (*Arkhologiiia SSSR*), Moscova, 1981.
- Stephenson, P., *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge, 2000.
- Strasser, R., *The Mongolian Horde*, New York, 1930.
- Tentiuc, I., *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, Iași, 1996.
- Teodor, D. Gh., *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în milenul marilor migrații*, Buzău, 2003.
- Tolochko, P. P., *Kochevye narody stepei i Kievskaja Rus'*, Kiev, 1999.
- Treadgold, W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997.
- Tryjarski, E., *Bestattungssitten türkischer Völker auf dem Hintergrund ihrer Glaubensvorstellungen*, trad. C.-S. v. Schwerin, prelucre. R. Schletzer, Berlin, 2001.
- *The Turks*, ed. H. C. Güzel, C. C. Oğuz, O. Karatay, coord. comit. ed. Y. Halaçoğlu, ed. consult. H. Inalcik, I, *Early Ages*; 2, *Middle Ages*; 3, *Ottomans*; 4, *Ottomans*; 5, *Turkey*; 6, *Turkish World*, Ankara, 2002.
- Vainshtein, S., *Nomads of South Siberia. The Pastoral Economies of Tuva*, trad. M. Colenso, Cambridge-Londra-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, 1990.
- Vásáry, I., *Geschichte des frühen Innerasiens*, trad. F. Schäfer, Herne, 1999.
- *Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien*, ed. L. Földes, Budapesta, 1969.
- *When Nomads Settle. Processes of Sedentarization As Adaptation and Response*, ed. Ph. C. Salzman, în colab. cu E. Sadala, New York, 1980.
- Wood, F., *The Silk Road. Two thousand years in the heart of Asia*, Londra, 2002.
- Zhdanko, T. A., *Nomadizm v Srednej Azii i Kazakhstane (Nekotorye istoricheskie i etnograficheskie problemy)*, în *Istoriia, arkhologiiia i etnografiia Srednej Azii*, Moscova, 1968, p. 274-281.

SURSELE ILUSTRĂȚIEI

- Fig. 1. *The Peoples of Siberia*, ed. M. G. Levin și L. P. Potapov, Chicago – Londra, 1964, fig. 3-4, p. 317; fig. 2-4, p. 638.
- Fig. 2. 1- P. S. Pallas, *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*, I, ed. a 2-a, St.Petersburg, 1801, pl. IX, fig. 1; 2 – Gy. László, *Atültunkról utódaiknak*, II, *Magyarok honfoglalása – Árpád népe*, Budapesta, 1999, fig. p. 907.
- Fig. 3. A. Vambéry, *Travels in Central Asia*, New York, 1865, fig. p. 363.
- Fig. 4. S. I. Vainshtein, *Problems of the history of the dwellings of the steppe nomads of Eurasia*, în *Soviet Anthropology and Archaeology*, XVIII, 1979, 1, fig. 6, p. 72-73.
- Fig. 5. S. A. Pletněva, *Pechenegi, torki i polovtsy v juzhnorusskikh stepiakh*, în *MIA*, 62, Moscova-Leningrad, 1958, p. 202, fig. 25-26.
- Fig. 6. L. Révész, *Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials*, in *Communications Archaeologicae Hungariae*, 2003, fig. 16, p. 158.
- Fig. 7. G. N. Garustovich, V. A. Ivanov, *Oguzy i pechenegi v evrazijskikh stepiakh*, Ufa, 2001, fig. 26, p. 155.
- Fig. 8. *Ibidem*, fig. 30, p. 159.
- Fig. 9. N. V. Malinovskaia, *Kolchany XIII-XIV vv. s kostianymi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evrazijskikh stepei*, în *Goroda Povolzh'ia v srednie veka*, red. A. P. Smirnov și G. A. Fëdorov-Davydov, Moscova, 1974, pl. X-XI, p. 156-157.

Fig. 10. L. A. Evtiukhova, *Kamennye izvaianiia Iuzhnoi Sibiri i Mongolii*, în *Materialy i issledovaniia po arkhologii Sibiri*, ed. S. V. Kiselev (MIA, 24), Moscova, 1952, fig. 20-21, p. 84-85.

Fig. 11. O. Belli, *Kirgizistan 'da taş balbal ve insan biçimli heykeller / Stone Balbals and Statues in Human Form in Kirghizistan*, Istanbul, 2003, fig. de la p. 62, 77, 80, 84, 88 și 89.

Fig. 12. S. A. Pletnăva, *Polovetskie kamennye izvaianiia (Arkheologiia SSSR, Svod arkhologicheskikh istochnikov, E4-2)*, Moscova, 1974, pl. 65.

GÉNÉRALITÉS CONCERNANT LE NOMADISME ÉQUESTRE À L'EXTRÉMITÉ OUEST DE L'EURASIE AUX IXe-XIIIe SIÈCLES

RÉSUMÉ

Si de nos jours le nomadisme offre l'image d'une relique au parfum désuet d'une période depuis longtemps révolue, jusqu'à l'aube de l'époque moderne cette manière de vivre a connu une large extension à l'échelle planétaire, gagnant une notoriété et une influence remarquables sur l'échiquier politique. En fonction des qualités de l'élément humain, mais aussi des particularités du milieu géographique, auxquelles il s'est adapté, le nomadisme – proliférant dans toutes les hémisphères de la mappemonde – a connu différentes formes selon le temps et l'espace. Par leur nature spécifique, les steppes de l'Eurasie – un véritable continent – se sont avérées un décor quasi-idéal. N'importe où dans le monde le nomadisme équestre pastoral n'a disposé d'une scène si propice et tellement ample pour extérioriser ses propres valences. L'immensité de l'espace peuplé des tribus de bergers eurasiatiques, qui s'étendaient depuis le bassin de l'Amour jusqu'au Bas Danube n'était le même pour le relief, le climat ou la végétation, ni au point de vue ethnique et démographique non plus.

Les migrants des steppes de l'Eurasie, quant à eux, font partie des communautés nomades qui pratiquaient la vie et les mœurs pastorales équestres, dans ce sens que, pour s'assurer les vivres, elles étaient dépendantes tout d'abord des troupeaux d'animaux domestiques qu'elles menaient paître, et qu'elles le faisaient à cheval. La plupart ignoraient tout à fait les préoccupations agricoles et ce n'est que dans le cas des groupes pastoraux périphériques ou bien chez ceux arrivés sous l'hégémonie d'autres peuples que des tendances de joindre au mode de vie pastoral l'agriculture sont apparues. en fait donc une stratégie de subsistance propre aux collectivités pauvres.

Généralement parlant, les sociétés pastorales manifestaient très peu de réceptivité face aux renouvellements quant au mode de vie, de même que pour le domaine socio-politique ou confessionnel. Leur traditionalisme, ou peut-être il faut mieux dire leur conservatorisme, apparaît en évidence d'une manière extrêmement suggestive si l'on superpose les écrits des chroniqueurs de l'antiquité (Hérodote, Hippocrate, Strabon, Ammien Marcellin etc.) aux témoignages des diplomates et des érudits du Moyen Âge (Ibn Fadlân, Jear Skylitzès, Nicéas Chéniate, Robert de Clari, Jean de Plan Carpin, Guillaume de Rubrouk / Willem van Rubroek, Ibn Battuta, Ibn Khaldun, Ruy Gonzáles de Clavijo etc.) et avec les notes de voyage de la période moderne (Sigmund von Herberstein, M. Eneman, P. S. Pallas, J. Klaproth, A. de Demidoff, X. Hommaire de Hell, H. Moser, W. Radloff etc.). Bien que l'élaboration de ces textes ait été réalisée durant plusieurs siècles, leur étude ne fait pas ressortir le fait qu'il y eût des différences structurales dans le mode de vie nomade quotidien dans les steppes de l'ouest de l'Eurasie. Bien au contraire, ceux-ci conignent l'attachement imprescriptible pour le pâturage équestre transhumant, à savoir les déplacements en fonction de la saison avec les familles, les troupeaux et tous les biens, la convergence vers les trajets préétablis, le mode de vie dans des chariots couverts, dans des tentes et des yourtes, l'ignorance du travail des champs, la nourriture faite de produits laitiers et de la viande des animaux domestiques ou provenant de la chasse, la répartition des gens par tribus et confédérations tribales, l'organisation régulière des incursions de pillage dans les territoires avoisinants, la réalisation intempestive de ces opérations guerrières, la préoccupation de s'emparer des esclaves pour les commercialiser, la férocité étalée au cours des campagnes militaires, l'opacité vis-à-vis des actions de prosélytisme étranger, etc. Pour certains de ces traits caractéristiques du mode de vie quotidien des communautés pastorales de l'antiquité et de la période médiévale on a aussi des confirmations venues de la part des recherches archéologiques. Puisque les nomades avaient des habitations faites de matériaux d'une périssabilité élevée, de rares fois identifiables par les fouilles dans le présent stade des investigations, l'image que nous avons d'eux est dévoilée presque uniquement par les complexes funéraires.

L'alliance de certaines tribus de chevaliers s'est réalisée d'une manière extrêmement rapide parfois, comme le déclenchement irrépressible des ouragans. On supprimait alors de manière intempestive diverses formations tribales, les unes étant agglutinées, les autres devant migrer en déroute vers les horizons éloignés. Concomitaient faisaient leur apparition de fortes confédérations tribales et des États des nomades, ces „empires des steppes”, selon la fameuse dénomination donnée par René Grousset –, avec des ramifications tentaculaires et, comme dans le cas des Ouzes et des Mongols, avec des aspirations de suprématie universelle. Plus ou moins justifiées, elles s'assumaient l'héritage des „empires” antérieurs. Leur démembrement porte le sceau des mêmes bouleversements trépidants. Toutes les improvisations politiques des nomades des steppes se sont avérées éphémères, avec une existence d'un siècle ou deux et très rarement davantage. Cela s'explique par le fait qu'elles se sont, soit morcelées en lots, soit elles ont été assimilées dans le cadre d'autres formations à caractère tribal ou d'État.

Aucune des grandes confédérations tribales arrivées jusqu'à la zone méridionale de l'Europe Orientale ne bénéficiait d'homogénéité ethnique. Le long des milliers de kilomètres parcourus elles entraînaient dans le sillage des migrations pas mal d'autres groupes nomades apparentés ou de toute une autre race qu'elles. Quelques-uns parmi ceux-ci ont été soumis à la suite des confrontations guerrières, d'autres ont consenti à se rallier aux tribus plus fortes, et cela pour diverses raisons.

L'hétérogénéité ethnique des unions tribales constituait à coup sûr un empêchement pour le maintien de sa cohésion, accélérant les tendances séparatistes et centrifuges, lesquelles, d'ailleurs, s'extériorisaient indépendamment et dans le cadre du noyau initial de la communauté. Vu ces tendances, déterminées assurément aussi par la spécificité de leur vie d'éleveurs de bestiaux, pas mal des peuples de steppe – le cas des Petchénègues, des Coumans etc. – manifestaient des réticences quant à la réalisation de l'union politique et la création d'organismes d'État. Ce fait a eu des répercussions nocives au moment où ils ont dû affronter divers périls extérieurs majeurs. D'habitude, rien que l'approche de tels dangers, de même que le désir de rendre plus efficaces les expéditions de proie menait à l'obtention de la cohésion intertribale, qui se finalisait par l'acceptation temporaire d'un chef commun. D'autre part, le caractère multi-ethnique des confédérations tribales était de nature à fluidifier les rapports avec d'autres collectivités humaines, à augmenter la perméabilité des influences extérieures. Jusqu'à un point, l'exploitation de la créativité des autres a pu être un avantage, mais les progrès obtenus par cette voie artificielle se sont avérés sans durabilité. Le fardeau du traditionalisme, la réticence devant d'autres modèles culturels et les velléités limitées autour des formes de créativité propre ont condamné la société nomade à la stagnation.

Par rapport à la forme tri-fonctionnelle (*oratores, laboratores, bellatores*) propre aux États médiévaux, les structures socio-professionnelles dans le monde des steppes eurasiatiques étaient d'une simplicité évidente. Mais cela ne signifiait pas qu'il y eût une homogénéité généralisée ou une solidarité immuable au sein des groupes humains, entre ceux-ci existant des démarcations distinctes de fortune et d'autre genre aussi. Au sommet de la pyramide sociale des communautés nomades s'était propulsée une caste héréditaire, qui n'était pas dépendante de l'étagage des vertus militaires ou d'autre nature, mais de la descendance généalogique. Elle cumulait des fonctions militaires, administratives et juridiques et, une fois le prestige acquis et agrandi, aspirait à la sacralisation. De ce point de vue les sommets dans la hiérarchie des ethnies des steppes avaient des similitudes avec ceux des États médiévaux importants.

Depuis la période préhistorique jusqu'à la grande invasion mongole de 1236-1242, le flux des déplacements de population dans l'aréal de plaine du nord de la mer Caspienne, des Monts du Caucase, de la mer Noire et du Bas Danube a maintenu sa cadence, ne présentant que rarement des syncopes. C'est pourquoi nous considérons que, à la différence du centre et de l'ouest de l'Europe, dans la partie orientale du continent on ne peut pas parler d'une véritable époque des migrations (*Völkerwanderungszeit*), puisque là-bas les déplacements de tribus ont connu des déferlements ininterrompus, de sorte qu'ils s'intègrent dans des limites de normalité et de continuité. Autrement dit, les migrations à l'est de l'Europe n'ont pas été circonscrites seulement à une époque nettement déterminée, mais ont connu un caractère de chronicité, étant par conséquent un élément de permanence, avec des flux et des reflux aléatoires. A certains moments la dynamique et l'ampleur des migrations ont atteint des cotes élevées en produisant des seimes à amples réverbérations, détectés jusque dans la moitié occidentale du continent. Si les déplacements des populations caractérisées par un mode de vie sédentaire (les Goths, les Taïfals, les Gépides, les Slaves etc.) ne se sont déroulés qu'occasionnellement, en revanche ceux des tribus nomades se sont profilés comme un phénomène constant.

Le sens de toutes les migrations nomades de l'Eurasie vers la zone méridionale de l'Europe Orientale a été unidirectionnel: de l'est vers l'ouest, des déviations majeures face à cette orientation n'étant pas connues. L'explication de cette stabilité directionnelle réside dans le fait que le centre de l'Asie était l'arène de disputes acharnées pour la survivance ou pour l'imposition de la suprématie, et parfois qu'il y avait un excédent de ressources humaines. De plus, là-bas les conditions climatiques étaient plus dures que celles de l'est de l'Europe, qui avait encore un avantage, bénéficiant de territoires de pâturage plus adéquats.

Dans l'ambiance plus prospère des régions situées dans le voisinage du littoral nord de la mer Caspienne et de la mer Noire et dans les périodes où les affrontements guerriers étaient moins acerbés, les représentants du nomadisme équestre perdaient peu à peu de leur vitalité de sorte que, alors qu'ils engageaient des disputes avec des hordes parties plus récemment de l'épicentre du continent asiatique, celles-ci faisaient preuve d'une robustesse militaire supérieure. Une autre cause de la vulnérabilité des nomades des steppes ponto-caspiennes dérivait de la dispersion des confédérations tribales et du manque d'unité politique, tandis que les nouveaux-venus avançaient dans une masse compacte et, tout au moins durant la migration, ils devaient accepter la centralisation du pouvoir, essentielle pour la coordination efficace des opérations guerrières. Les coups reçus de la part des nouvelles vagues de nomades ont déterminé les occupants plus anciens des territoires est-européens soit d'accepter leur domination, soit de chercher refuge vers l'ouest. Les convulsions ethno-démographiques du centre de l'Asie déclenchaient de véritables réactions en chaîne parmi les peuples des steppes avoisinantes. Ces réactions étaient de nature à générer la déroute et l'instabilité en long et en large de ces territoires immenses, soldées fréquemment avec des restructurations profondes dans la configuration ethnique et politique. C'est pourquoi les grandes migrations de l'Eurasie se sont fait remarquer non seulement en tant que phénomènes démographiques, mais aussi de nature militaire et politique.

Comme réplique à un syntagme célèbre, on peut apprécier – comme on l'a déjà fait – que la dynamique démographique des ethnies des steppes a eu le caractère de *Drang nach Westen*. Leur avancement vers l'ouest n'a pas été fait

pluridirectionnellement, mais seulement suivant le large couloir de la steppe, un couloir qui est resté constamment durant des millénaires sous l'obédience des représentants du nomadisme pastoral équestre.

A la différence de l'élite militaire des collectivités chrétiennes et islamiques, qui manifestait de ferventes aspirations de prosélytisme, le nomade des contrées eurasiatiques ne s'est pas laissé attirer par de telles tendances. Celui-ci n'a pas eu en vue la réalisation de l'homogénéité religieuse ni dans ses territoires d'origine, ni dans ceux obtenus à la suite des campagnes de conquête. Alors qu'à l'Occident et à l'Orient l'épée et la lance ont réussi à aplanir la voie de la croix ou du croissant, le nomade ne s'est pas proposé d'idéaux religieux.

La sédentarisation des collectivités nomades n'a pu se produire à cause des difficultés économiques, des contradictions ethniques intérieures, des changements climatiques majeurs, mais surtout à cause des pressions venues de l'extérieur. Les sociétés tribales pastorales des steppes se sont avérées plus vulnérables de ce point de vue alors qu'elles ont dû quitter leurs propres contrées pour s'établir sur le territoire d'autres États, où elles ont perdu leur autonomie. Les pressions administratives, militaires, économiques et confessionnelles ont contribué au changement par étapes de leur mode de vie, ce qui s'est fait simultanément au processus de conversion et de dénationalisation. La dislocation et la sédentarisation forcées ont eu des effets désastreux pour la conservation de leur entité ethnique, ce qui explique pourquoi des populations en masse, autrefois nombreuses et pleines de vigueur, ont fini par être assimilées progressivement par des voisins plus forts ou plus civilisés.

Traduit par MICHAELA SPINEI

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Yourte en feutre (1), tente recouverte de toile et d'écorce de bouleau (2) et tente en écorce d'arbre (3), trouvées en usage chez les Evensks de la zone du lac Baïkal, et yourtes en écorce d'arbre (4) et en feutre (5), utilisées par les peuplades en Altaï.

Fig. 2. Yourte des Kalmouks, fin du XVIIIe siècle (1) et yourte des Bachkirs de la première moitié du XXe siècle (2).

Fig. 3. Tente des Turkmènes de l'Asie Centrale du milieu du XIXe siècle.

Fig. 4. Divers types d'habitation des nomades des zones de steppe en Eurasie.

Fig. 5. Miniatures de la Chronique Radziwill représentant des chariots des Polovtses / Coumans de la zone méridionale de l'Europe Orientale.

Fig. 6. Objets de parure et de vêtements et pièces de harnachement d'un tombeau de chevalier magyar du Xe siècle, découvert à Tiszabездéd (Hongrie).

Fig. 7. Pièces en métal à fonctions diverses provenant de tombeaux et de découvertes fortuites, appartenant aux Ouzes et aux Petchénègues de la partie ouest de l'Eurasie (X^e-XIe siècles).

Fig. 8. Pièces de parure et de vêtement découvertes dans des tombeaux appartenant aux Ouzes et aux Petchénègues de la partie ouest de l'Eurasie (X^e-XIe siècles).

Fig. 9. Petites plaques décoratives en corne provenant du carquois à flèches datées aux XIIIe-XIVe siècles, découvertes dans les régions ponto-caspiennes.

Fig. 10. Représentations anthropomorphes massives en pierre, les soi-disant *balbals* ou *kamennye baby*, attribuées aux ethnies turques de la fin du Ier millénaire, découvertes en Touva.

Fig. 11. Représentations anthropomorphes massives en pierre, les soi-disant *balbals* ou *kamennye baby*, attribuées aux ethnies turques de la fin du Ier millénaire, découvertes en Kirghizistan.

Fig. 12. Représentations massives en pierre, les soi-disant *balbals* ou *kamennye baby*, attribuées aux Polovtses / Coumans de la zone méridionale de l'Europe Orientale du commencement du IIe millénaire, conservées dans les musées d'histoire de Simferopol et de Eupatoria.